

**ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΡΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

ΘΕΜΑ

**«ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ
ΑΥΤΟΑΝΤΙΛΗΨΗΣ – ΑΥΤΟΕΚΤΙΜΗΣΗΣ»**

Μετέχουσα σπουδάστρια :

ΛΩΛΗ ΑΓΛΑΪΑ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

κ. Ηλίας Γιαννικάκης

*Πτυχιακή εργασία για τη λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική
εργασία από το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής
Επαγγελματών Υγείας και Πρόνοιας του Τεχνολογικού
Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (ΤΕΙ) Πάτρας*

Πάτρα Μάρτιος 2003

Αναγνώριση

Κατ' αρχήν, θα θελα να ευχαριστήσω πάρα πολύ τον υπεύθυνο καθηγητή μου κ. Ηλία Γιαννικάκη, Διευθυντή της Σχολής Επαγγελματών Υγείας και Πρόνοιας, Τ.Ε.Ι. Πάτρας, για το χρόνο που μου διέθεσε, την καθοδήγηση και τη βοήθεια που μου προσέφερε. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα Γεωργία Ζαφειροπούλου, καθηγήτρια εφαρμογών και την κα Μαρία θεοδωράτου, επιστημονικός συνεργάτης της Σχολής Επαγγελματών Υγείας και Πρόνοιας, Τ.Ε.Ι. Πάτρας για την βοήθεια και την καθοδήγησή τους στην ολοκλήρωση της παρούσας πτυχιακής. Ακόμη, θα θελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την υπομονή και την ηθική της συμπαράσταση.

Περίληψη μελέτης

Η πτυχιακή αυτή εργασία σκοπό έχει να ερμηνεύσει και να αναλύσει τους παράγοντες εκείνους που επιδρούν και διαμορφώνουν την αυτοαντίληψη και αυτοεκτίμηση των ατόμων. Έτσι, έχουμε τα εξής κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια αναφορά στην έννοια του εαυτού, στο σκοπό της μελέτης και δίδονται οι σπουδαιότεροι ορισμοί όρων της εργασίας.

Το δεύτερο και τα υπόλοιπα κεφάλαια ήταν αποτέλεσμα μελέτης συγγραμμάτων Ελλήνων μελετητών που ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα. Στο δεύτερο κεφάλαιο ερευνάται η σημασία των εννοιών π.χ. «εαυτού», «αυτοεκτίμησης», «αυτοαντίληψη» και η οριοθέτηση του εαυτού με παρεμφερείς έννοιες.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια βιβλιογραφική αναφορά στις θεωρίες διαμόρφωσης της προσωπικότητας και ειδικότερα της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μια αναλυτική παρουσίαση των σταδίων ανάπτυξης της έννοιας του εαυτού, από τη στιγμή της σύλληψης του ατόμου μέχρι την ενήλικη ζωή.

Στο πέμπτο κεφάλαιο δίδεται ιδιαίτερη σημασία στους παράγοντες που επηρεάζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις και μελετάται η οικογένεια π.χ. μητέρα, πατέρα και οι ενδοοικογενειακές σχέσεις που επηρεάζουν την ανάπτυξη της έννοιας του εαυτού στο παιδί και γενικότερα στον άνθρωπο. Επίσης, γίνεται αναφορά στην επίδραση του φύλου του παιδιού, στις προσωπικές εμπειρίες και στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που επηρεάζουν την ανάπτυξη της έννοιας του εαυτού του παιδιού και του ανθρώπου. Το άτομο έχει

ανάγκη να συνυπάρχει και να αλληλεπιδρά. Οι συναναστροφές και οι καθημερινές σχέσεις το επιβεβαιώνουν.

Και τέλος, στο **τελευταίο μέρος** της εργασίας αναφέρονται τα συμπεράσματα της εργασίας, για το θέμα που μελετάται.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Αναγνώριση	2
Περίληψη μελέτης	3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	4

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : ΕΙΣΑΓΩΓΗ

 8

1.1. Το πρόβλημα	9
1.2. Σκοπός της μελέτης	10
1.3. Ορισμοί όρων	11

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

 14

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Έννοιολογικός προσδιορισμός της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης 15

2.1 Εαυτός – Προσωπικότητα	17
2.2 Ένας ή πολλοί εαυτοί;	18
2.3 Εαυτός : Υποκείμενο ή Αντικείμενο ;	20
2.4 Εαυτός – Εγώ	22
2.5 Φαινομενολογικός – μη φαινομενολογικός εαυτός.....	24
2.6 Αυτοαντίληψη – αυτοαξιολόγηση – αυτοεκτίμηση	26
2.7 Σταθερή ή μεταβαλλόμενη εικόνα εαυτού;	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης35

3.1 Η θεωρία του James	36
3.2 Η θεωρία της προσκόλλησης ή της συμβολικής αλληλεπίδρασης.....	39
3.3 Η ψυχαναλυτική θεωρία	43
3.4 Η φαινομενολογική προσέγγιση	45
3.5 Η θεωρία της συμπεριφοράς	48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Η διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού

.....52

- 4.1 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού από την γέννηση μέχρι την ηλικία των δύο ετών53
- 4.2 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά την διάρκεια της προσχολικής ηλικίας (2 – 5 ετών) 56
- 4.3 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας (6 – 12 ετών) 61
- 4.4 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά την περίοδο της εφηβείας (13 – 18 ετών).....64
- 4.5 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού των ενηλίκων... 66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. Παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης 70

- 5.1 Οι διαπροσωπικές σχέσεις στην οικογένεια 71
- 5.1.1 Ο ρόλος της μητέρας..... 74
- 5.1.2 Ο ρόλος του πατέρα 78
- 5.1.3 Ο ρόλος των αδελφών στη διαμόρφωση της έννοιας του εαυτού 79
- 5.2 Ο κοινωνικός ρόλος του φύλου..... 83
- 5.3 Η επίδραση του σχολείου..... 87
- 5.4 Η επίδραση του κοινωνικού – πολιτισμικού πλαισίου..... 89
- 5.5 Τα προσωπικά βιώματα του ατόμου..... 90

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Συμπεράσματα93

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ 97

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΗ 101

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Εισαγωγή

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς συνέβαλε στην κατανόηση λειτουργίας της συμπεριφοράς του ανθρώπου. Όπως αναφέρει ο Δερβίσης η ψυχολογία του ανθρώπου που ερευνά, κυρίως, την ανθρώπινη συμπεριφορά προσπαθεί να ερμηνεύσει και να αναλύσει «πώς ζουν οι άνθρωποι, πώς αντιδρούν, γιατί αντιδρούν» και μ' αυτό τον τρόπο μπορεί κανείς να υποθέσει ή να προκαθορίσει, πώς ορισμένοι άνθρωποι και κυρίως παιδιά ή οι έφηβοι θα αντιδράσουν κάτω από ορισμένες περιστάσεις ή συνθήκες (Δερβίσης 1984, σελ. 17).

Επίσης, οι γνώσεις των μηχανισμών λειτουργίας του *Εγώ* και η μελέτη των παραγόντων που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, συνέβαλε στην κατανόηση λειτουργίας των παιδιών και των εφήβων και γενικότερα του ενήλικα.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ όπως αναφέρει ο Ποταμιάνος, ότι οι επιστήμονες μελετώντας τα διάφορα θεωρητικά πλαίσια δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην άποψη ότι η θετική άποψη για τον εαυτό του είναι μια ένδειξη ικανοποίησης από τη ζωή του. Η θετική εκτίμηση περιλαμβάνει συμπεριφορές, όπως σεβασμός, συμπάθεια, θαλπωρή και αποδοχή και το άτομο προσπαθεί να διευκρινίσει τη σχέση εαυτού, εμπειρίας και τάσης για αυτοπραγμάτωση, όπως υποστηρίζει ο **Rogers** στο βιβλίο του Ποταμιάνου (Ποταμιάνος 1999, σελ. 289).

1.1 Το πρόβλημα

Είναι αναμφίβολο γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι δεν θεωρούν το πρόβλημα της εικόνας του εαυτού σοβαρό, καθώς δεν γνωρίζουν το ρόλο που διαδραματίζει στις αποφάσεις και την κοινωνική συμπεριφορά. Όμως, εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι η εικόνα που έχει κάποιος για τον εαυτό του μεταβάλλεται με το πέρασμα του χρόνου ή μιας συγκεκριμένης κατάστασης (Lawrence και Oliver, 1999, σελ.).

Να σημειωθεί εδώ, ότι το θέμα της εικόνας του εαυτού, ενώ είναι ένα από τα πιο αθώα φαινόμενα προβλήματα, συγχρόνως είναι ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο πρόβλημα. Αυτό συμβαίνει σύμφωνα με τον **Ποταμιάνο**, γιατί υπάρχουν ποικίλες θεωρητικές απόψεις για τον εαυτό που δυσκολεύουν τη μελέτη του (Ποταμιάνος 1999, σελ. 24-25).

Ακόμη δε μπορεί να αμφισβητήσει κανείς το γεγονός, ότι η εικόνα του εαυτού είναι ένα πρόβλημα που απασχολεί σήμερα όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες, καθώς θα αναλύσει κανείς τα διάφορα στάδια από τα οποία περνάει το άτομο από τη στιγμή της γέννησης του μέχρι την ενήλικη ζωή (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 55-56).

Κρίνεται επίσης αναγκαίο να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στη συμβολή διαφόρων παραγόντων που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των διατομικών διαφορών. Ο προβληματισμός όπως αναφέρει ο **Χείζ** για το σύστημα της οικογένειας, οι ενδοοικογενειακές δηλαδή σχέσεις και οι κοινωνικές, όπως ο ρόλος του πατέρα, της μητέρας, το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο κ.α είναι παράμετροι που επηρεάζουν τη διαμόρφωση

της προσωπικότητας του ατόμου (Νίκη Χείζ, 1994, σελ. 47-50, 52).

1.2 Σκοπός της μελέτης

Με βάση τα παραπάνω, σκοπός της μελέτης αυτής είναι να εντοπιστούν και να εκτιμηθούν οι παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού ή της αυτοεκτίμησης – αυτοαντίληψης.

Γενικοί σκοποί της βιβλιογραφικής αυτής εργασίας είναι οι εξής :

α) Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της έννοιας του εαυτού και η οριοθέτησή του, σε σχέση με παρεμφερείς έννοιες.

β) Η καταγραφή των διαφόρων θεωρητικών απόψεων για την έννοια του εαυτού και της αυτοαντίληψης ή της αυτοεκτίμησης του ατόμου.

γ) Η μελέτη και η διερεύνηση των σταδίων από τη στιγμή της γέννησης του ατόμου μέχρι την ενήλικη ζωή.

Οι ειδικοί ή επιμέρους σκοποί είναι :

Ο εντοπισμός των παραγόντων στο οικογενειακό κυρίως περιβάλλον π.χ. μητέρα, κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την προσωπικότητα του ατόμου.

1.3 Ορισμοί όρων

Η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας αποκαλύπτει μια ποικιλία ορισμών για την έννοια του εαυτού ή της αυτοαντίληψης –

αυτοεκτίμησης. Για παράδειγμα, η **Λεονταρή** αναφέρει ότι ο **Shavelson, Hubner, και Stanton** (1976) προσδιόρισαν (17) διαφορετικούς εννοιολογικούς τρόπους προσέγγισης της έννοιας του εαυτού (Λεονταρή 1996, σελ. 71).

Ενδεικτικά, όπως αναφέρει η **Μακρή – Μπότσαρη**, η έννοια του εαυτού, ενώ είναι μια από τις πιο γνωστές και διαδεδομένες έννοιες, παράλληλα είναι μια από τις πιο συγκεκριμένες. Αυτό συμβαίνει καθώς η ίδια η έννοια του εαυτού χρησιμοποιείται κατά καιρούς με διαφορετικό τρόπο σε θεωρητικές προσεγγίσεις, χωρίς προηγουμένως να έχει ορισθεί με σαφήνεια. Υπάρχει δηλαδή μια ποικιλία όρων της έννοιας του εαυτού, καθώς και πολλές θεωρητικές έρευνες γύρω από αυτό το θέμα, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται οι επιστήμονες, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, να μελετήσουν την έννοια του εαυτού (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 17).

Ακόμα, η ίδια η συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο **Rosemberg** ορίζει τον εαυτό *«ως το σύνολο των σκέψεων και των συναισθημάτων του ατόμου που αναφέρονται στον εαυτό τους ως αντικείμενο»*.

Επίσης, οι **Lawrence & Oliver** αναφέρουν ότι ο παραπάνω ορισμός συμπίπτει με αυτόν του **Rogers**, σύμφωνα με τον οποίο ο εαυτός είναι *«ένα οργανωμένο σχήμα αντιλήψεων του εαυτού»* (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 242).

Έτσι, από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει κανένας γενικά, αποδεκτός ορισμός της έννοιας του εαυτού.

Επίσης, κρίθηκε σκόπιμο να δοθούν οι παρακάτω ορισμοί για κάποιες έννοιες που έχουν ως πρόθεμα την λέξη «εαυτός» :

- **Αυτοεκτίμηση** : Η εκτίμηση που κάνει το άτομο για τον εαυτό του και την οποία διατηρεί. Άρα, η αυτοεκτίμηση είναι

μια προσωπική κρίση για την ατομική αξία (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 260).

- **Αυτοεκτίμηση** : Ο *Coopersmith* όρισε ως εξής το περιεχόμενό της, το οποίο είναι μια προσωπική κρίση της αξίας του ατόμου και η οποία εκφράζεται με τις στάσεις που αναπτύσσει το άτομο απέναντι στον εαυτό του (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, Τόμος 2^{ος}, σελ. 889).
- **Αυτοεκτίμηση** : Με τον όρο νοείται η εκτίμηση από το ίδιο το άτομο των δυνατοτήτων, των αρετών και της θέσης του μεταξύ των άλλων ατόμων (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, Τόμος 2^{ος}, σελ. 892).
- **Αυτοεκτίμηση** : Τα συναισθήματα και οι ιδέες που έχει κανείς για τον εαυτό του (Virginia Satir 1989, σελ. 22).
- **Αυτοεκτίμηση** : Το συναίσθημα ότι βρισκόμαστε στο ζωτικό κέντρο της ύπαρξής μας, ότι είμαστε οι δημιουργοί των στόχων μας, η δύναμη που κατευθύνει την ενεργητικότητά μας, οι οδηγοί της ζωής μας (Ντον Ντίνμεκερ, Γκάρντ Μακ Καίν, Τζον Κάρλσον 1994, σελ. 19).
- **Αυτοαντίληψη** : Το σύνολο των στάσεων, κρίσεων και αξιών ενός ατόμου, που συνδέονται με την συμπεριφορά τους, τις ικανότητες του και τα προτερήματά του (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, Τόμος 2^{ος}, σελ. 885).
- **Αυτοαντίληψη** : Είναι το σύστημα παραστάσεων του ανθρώπου για τον εαυτό του στη βάση των οποίων οικοδομεί τις αμοιβαίες σχέσεις με τους συνανθρώπους και τη στάση απέναντί τους (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, Τόμος 2^{ος}, σελ. 885).

- **Αυτοαντίληψη** : Η πληρέστερη δυνατή περιγραφή που μπορεί να κάνει το άτομο για τον εαυτό του σε μια δεδομένη στιγμή (Αναστασία Χουντουμάδη – Λένα Πατεράκη 1997, σελ. 374).
- **Αυτοαξιολόγηση** : Η διαδικασία εκτίμησης από το ίδιο το άτομο των αποτελεσμάτων των προσπαθειών του με σκοπό τη βελτίωση ή την τροποποίησή τους, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, Τόμος 2^{ος}, σελ. 886).

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί σκοπός της εργασίας αυτής είναι να δώσει έμφαση στους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης – αυτοαντίληψης στην παιδική και γενικότερα στην ενήλικη ζωή του ατόμου.

Η πτυχιακή αυτή εργασία βασίστηκε αποκλειστικά στην βιβλιογραφική έρευνα. Ήδη έχει γίνει αναφορά στην έλλειψη υλικού και πηγών σχετικά με το θέμα αυτό που μελετάται. Η προσέγγιση του προβλήματος των παραγόντων που επηρεάζουν την αυτοεκτίμηση – αυτοαντίληψη έγινε κατόπιν μελέτης ελληνικών και ξένων συγγραμμάτων.

Πιστεύεται ότι το παρόν βιβλιογραφικό υλικό συστηματοποιεί τις υπάρχουσες διάσπαρτες πληροφορίες και μας δίνει μια συνοπτική άποψη του θέματος με το οποίο ασχολούμαστε. Ακόμη, πιστεύεται ότι αυτού του είδους η εργασία μπορεί να δώσει το έναυσμα για άλλου είδους διερεύνηση και μελέτη της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης.

Αφού μελετήθηκε σε βάθος το βιβλιογραφικό αυτό υλικό δόθηκε έμφαση στην έννοια της αυτοεκτίμησης, στις θεωρίες της αυτοεκτίμησης, στα στάδια ανάπτυξης της αίσθησης του εαυτού από τη στιγμή της γέννησης μέχρι την ενήλικη ζωή, στους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης, και στο άγχος και την κατάθλιψη που επηρεάζουν την εικόνα του εαυτού.

Το παρόν υλικό είναι αρκετά σύγχρονο και με το υλικό αυτό επιχειρήθηκε να δοθούν απαντήσεις στα θέματα με τα οποία ασχολήθηκα και αποτέλεσαν τη βάση για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΑΛΛΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΩΝ
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

2. Εννοιολογικός προσδιορισμός της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως και όπως υποστηρίζει η **Μακρή – Μπότσαρη**, η σύγχυση γίνεται ακόμη μεγαλύτερη από το γεγονός ότι οι ερευνητές χρησιμοποιούν μια ποικιλία όρων που έχουν πρόθεμα τη λέξη «**εαυτός**» (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 18).

Πιο συγκεκριμένα, οι όροι **αυτοαντίληψη** (self concept) και **αυτοεκτίμηση** (self esteem) χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και ως συνώνυμοι στη διεθνή βιβλιογραφία (ο.π. σελ. 18).

Για το ίδιο θέμα η Λεονταρή αναφέρει ότι οι **Wells & Marwell** (1976) χρησιμοποιούν μια ποικιλία όρων με το ίδιο ή συγγενικό περιεχόμενο για να εκφράσουν την εκτίμηση ή την αγάπη προς τον εαυτό ή και το συνδυασμό των δυο. Παραδείγματος χάριν σεβασμός του εαυτού (self respect), εμπιστοσύνη στον εαυτό (self confidence), ικανοποίηση από τον εαυτό (self satisfaction), αποδοχή του εαυτού (self acceptance), αξία του εαυτού (self worth), αξιολόγηση του εαυτού (self evaluation) κ.α (Λεονταρή 1996, σελ. 71).

Ο όρος όμως της «αυτοεκτίμησης» (self esteem) είναι ο περισσότερο αποδεκτός και χρησιμοποιείται όπως προκύπτει από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, ως σημείο

αναφοράς ακόμη και για τον καθορισμό άλλων εννοιών, όταν για κάποιο λόγο θεωρούνται πιο κατάλληλοι.

Και όπως αναφέρει η Μακρή – Μπότσαρη είναι αναμφίβολο ότι στην εποχή μας η έννοια του εαυτού είναι ένα πολύπλοκο εννοιολογικό σχήμα και περιέχει η έννοια αυτή γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφοριστικές πτυχές (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 19).

Σύμφωνα πάλι, με την παραπάνω συγγραφέα, ο «εαυτός» συνίσταται από την αυτοαντίληψη και την αυτοεκτίμηση. Η αυτοαντίληψη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι είναι « η γνωστική πλευρά της έννοιας του εαυτού και αντιπροσωπεύει μια δήλωση, μια περιγραφή ή μια πεποίθηση του ατόμου για τον εαυτό του. Η αυτοεκτίμηση αντιπροσωπεύει τη συναισθηματική πλευρά και αναφέρεται στη σφαιρική άποψη που έχει κάποιος για την αξία του ως άτομο» (ο.π. σελ. 19).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, πολλοί ερευνητές αναφέρει η Λεονταρή χρησιμοποιούν τις δύο έννοιες : την αυτοαντίληψη και την αυτοεκτίμηση ως συνώνυμες. Όπως τονίζουν, η αυτοεκτίμηση αποτελεί ένα σπουδαίο μέρος της ιδέας για τον εαυτό του (Λεονταρή 1996, σελ. 89).

Η αυτοεκτίμηση, όπως προκύπτει από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, ορίζεται σε σχέση με τις παρεμφερείς έννοιες «εαυτός» και « αυτοαντίληψη». Επομένως, κάθε αναφορά στην αυτοεκτίμηση, απαραίτητα εμπεριέχει κάτι από τη φύση του εαυτού.

Γι' αυτό τον λόγο, στην παρούσα εργασία προκειμένου να ορισθεί με περισσότερη ακρίβεια, η έννοια του εαυτού κρίθηκε αναγκαία μια αντιπαράθεση των γνωρισμάτων που

δίδονται στον εαυτό (π.χ. σταθερή ή μεταβαλλόμενη εικόνα του εαυτού του ατόμου κ.τ.λ.).

Κρίθηκε επίσης, σκόπιμη, η διευκρίνιση κάποιων εννοιών που αναφέρονται στον εαυτό μας μέσα από την αντιπαραβολή τους με άλλες παρεμφερείς έννοιες που αναφέρονται στα πλαίσια διαφορετικών θεωριών ή πολλές φορές και μέσα στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο (π.χ. εαυτός – προσωπικότητα, εαυτός – εγώ) (Λεονταρή 1996, σελ. 72).

2.1 Εαυτός – Προσωπικότητα

«Εαυτός» και «Προσωπικότητα» είναι δύο όροι που συναντά κανείς πολύ συχνά, τόσο στην σχετική βιβλιογραφία της ψυχολογίας, όσο και στην καθημερινή γλώσσα. Πολλές φορές μάλιστα, ο εαυτός χρησιμοποιείται ως συνώνυμος με την προσωπικότητα του Ατόμου. Άλλοι ερευνητές διαχωρίζουν τις δύο έννοιες.

Η Καλλούρη – Αντωνοπούλου ορίζει την προσωπικότητα ως *«...την δυναμική οργανωμένη ολότητα και ιδιαιτερότητα του ατόμου, που εκδηλώνει κάποια μοναδική συμπεριφορά στο περιβάλλον στο οποίο κινείται και παρουσιάζει κάποια προσαρμογή»*. Περιλαμβάνει το σύνολο δηλ. των συναισθηματικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του ατόμου. Η συμπεριφορά του έτσι είναι σχετικά σταθερή και προβλέψιμη (Αντωνοπούλου 1994, σελ. 175).

Και ενώ ο όρος «προσωπικότητα» ορίζεται με ένα σαφή και αποδεκτό τρόπο, ο όρος «εαυτός είναι ασαφής και αντιφατικός».

Μάλιστα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως υπάρχουν τόσοι διαφορετικοί ορισμοί, όσοι και οι ειδικοί που ασχολήθηκαν με τον όρο «εαυτό».

Η Καλαντζή – Αζιζί υποστηρίζει πως ο Carl Rogers ορίζει τον εαυτό ως μέρος της προσωπικότητας. Θεωρεί ότι ο εαυτός είναι ένα «*διαφοροποιημένο τμήμα του φαινομενικού πεδίου*». Περιέχει συνειδητές αντιλήψεις και αξίες. Είναι δηλαδή ένα σύνολο γνωστικών στοιχείων (Καλαντζή – Αζιζί 1993, σελ. 18).

Ο Williams αναφέρει ότι ο Heinz Kohut διαμόρφωσε μια θεωρία του εαυτού και έδωσε έμφαση στη δομή, στις αναπαραστάσεις του εαυτού και στον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο εξαρτάται από τις υποκειμενικές (εσωτερικές) διεργασίες για την δημιουργία της αυτοαντίληψης και της αυτοεκτίμησής του. Επομένως, ο Kohut δίνει έμφαση στον υποκειμενικό – βιωματικό χαρακτήρα του εαυτού (Williams 2000, σελ. 104).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την άποψη ότι ο εαυτός σχετίζεται με το σύνολο της προσωπικότητας, όπως τη βιώνει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αντίθετα, η προσωπικότητα του ατόμου έχει να κάνει λόγο με τη δομή και την λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, όπως περιγράφεται και ερμηνεύεται «αντικειμενικά» από ένα τρίτο άτομο (τον παρατηρητή).

2.2 Ένας ή πολλοί εαυτοί;

Το ερώτημα αν ο «εαυτός» είναι ένας ή πολλοί υπήρξε σημείο αμφισβήτησης και εντόνων διαφωνιών μεταξύ των επιστημόνων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η διάκριση όσον αφορά στην έννοια του εαυτού ανάμεσα στον ανατολικό και δυτικό πολιτισμό. Στους ανατολικούς πολιτισμούς, όπου η ταυτότητα του ατόμου στηρίζεται στην συμμετοχή του, ο «εαυτός» παρουσιάζει ποικίλα προσωπεία και συνίσταται στη σχέση με τους άλλους π.χ. οικογένεια, καταγωγή και τα άτομα αποτελούν κομμάτια του συνόλου. Έτσι, έχουμε τον ομαδικό ή συλλογικό εαυτό (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 296-627).

Αντίθετα στους δυτικούς πολιτισμούς ο «εαυτός» θεωρείται ως κάτι μοναδικό, ιδιαίτερο και αποσυνδεδεμένο από τους άλλους. Π.χ. αν ρωτήσεις έναν Αμερικάνο «ποιος είστε;» θα απαντήσει με το όνομα και την εργασία του (ο.π. σελ. 296-627).

Οι Lawrence & Oliver αναφέρουν ότι ο Rogers δέχεται ότι « το άτομο μπορεί να έχει πολλούς εαυτούς – άλλους καλούς και άλλους κακούς. Κάποιοι εκδηλώνονται στο παρόν και άλλοι, δυνάμει πιθανόν, να εκδηλωθούν στο μέλλον» (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 250).

Η Λεονταρή αναφέρει ότι πολλές πρόσφατες μελέτες δέχονται την άποψη ότι ο «εαυτός» είναι μια «πολυδιάστατη έννοια που περιλαμβάνει μια γενική και πολλές επιμέρους εικόνες του εαυτού». Ενδεικτικά, το ιεραρχικό μοντέλο δέχεται ότι οι επιμέρους εικόνες είναι ιεραρχικά διαταγμένες, με βάση τη σημασία και το ρόλο που διαδραματίζουν στη σύνθεση της προσωπικότητας του ατόμου (Λεονταρή 1996, σελ. 75).

Τέλος, να σημειωθεί όπως τονίζει και η Λεονταρή ότι «ο ισχυρισμός πως υπάρχει ένας εαυτός», δηλώνει πως δε δεχόμαστε τις ποικίλες ικανότητες και δεξιότητες που συνυπάρχουν στο άτομο (ο.π. σελ. 76).

2.3 Εαυτός : Υποκείμενο ή Αντικείμενο ;

Ο διπλός χαρακτήρας του εαυτού τονίζεται από την πλειονότητα των ερευνητών. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές διαχωρίζουν τον εαυτό ως υποκείμενο από τον εαυτό ως αντικείμενο.

Σύμφωνα με την πρώτη έννοια, υποκειμενικός εαυτός είναι αυτός που διαφοροποιεί το άτομο από τον υπόλοιπο κόσμο και περιέχει ενεργειακές διαδικασίες, όπως είναι η αντίληψη, η σκέψη και η μνήμη. Σύμφωνα με την δεύτερη έννοια, ο εαυτός δηλ. ως αντικείμενο περιλαμβάνει τις στάσεις, τις ικανότητες, τις αξίες του ατόμου που του επιτρέπουν να αποστασιοποιείται και να αυτοαξιολογείται (Λεονταρή 1996, σελ. 72).

Ο Χαραλαμπόπουλος αναφέρει τη θεωρία μάθησης του πεδίου (field theory of learning) του Lewin. Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, ο άνθρωπος δεν επηρεάζεται από το παρελθόν και το μέλλον αλλά επηρεάζεται από τους παράγοντες εκείνους που επενεργούν πάνω του σε μια ορισμένη στιγμή της ζωής του. Π.χ. Πρόσωπα, ιδέες, καταστάσεις, πράγματα κ.τ.λ. που ενδιαφέρεται το άτομο σε μια δεδομένη στιγμή αποτελούν το ψυχολογικό – υποκειμενικό του περιβάλλον. Το σύνολο αυτών των παραγόντων συνθέτει το ψυχολογικό – υποκειμενικό περιβάλλον του ανθρώπου από στιγμή σε στιγμή (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 54).

Αντίθετα, συνεχίζει ο Lewin, όλα όσα βρίσκονται έξω από τον αντιληπτικό – υποκειμενικό χώρο του ατόμου, συνθέτουν το αντικειμενικό του περιβάλλον. Οτιδήποτε ελκύει το ενδιαφέρον και τη προσοχή του παιδιού, αναφέρεται στο ψυχολογικό – αντιληπτικό περιβάλλον του και επιδρά στην

συμπεριφορά του. Όσα πρόσωπα, πράγματα κ.λ.π. σταματούν να το προσελκύουν , ανάγονται στο αντικειμενικό του περιβάλλον (ο.π. σελ. 54-55).

Άρα, προκύπτει ότι τα όρια αλλάζουν συνεχώς, ανάμεσα στο ψυχολογικό και αντικειμενικό περιβάλλον. Και «για να μετακινηθούν από το αντικειμενικό στο ψυχολογικό περιβάλλον, πρέπει να συσχετιστούν με τον εαυτό μας και τη ζωή. Τότε μας επηρεάζουν και γίνονται εργαλεία για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς μας» (ο.π. σελ. 55).

Η Καλούρη - Αντωνοπούλου αναφέρει την άποψη του Lewin ότι η διαμόρφωση της προσωπικότητας «επηρεάζεται τόσο από την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου (υποκειμενικός παράγων) όσο και από τα ερεθίσματα που προσφέρει το περιβάλλον» (Καλούρη 1994, σελ. 177).

Όπως τονίζει η Λεονταρή, η διαίρεση του εαυτού ως αντικειμένου και του εαυτού ως υποκειμένου είναι απαραίτητη. Αναφέρει ενδεικτικά ότι ο James διαφοροποιεί το «Εγώ» (I) από το «Εμένα» (Me) και χρησιμοποιεί τον όρο «εμπειρικός εαυτός», όταν αναφέρεται στον εαυτό ως αντικείμενο (Λεονταρή 1996, σελ. 73).

Αξίζει επίσης να αναφερθεί, ότι κάποιες έρευνες ασχολήθηκαν μόνο με την έννοια του εαυτού ως αντικειμένου, ενώ π.χ. ο Freud μόνο με την ενεργητική μορφή του εαυτού (Λεονταρή 1996, σελ. 73).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε, πως η εξέταση του εαυτού ως υποκειμένου και αντικειμένου είναι πιο ολοκληρωμένη, όταν λαμβάνουμε υπόψη μας και τις δυο πλευρές του εαυτού. Όπως υποστηρίζει και η Λεονταρή «αν η αυτοαντίληψη ορίζεται ως η υποκειμενική αντίληψη του

ατόμου για τον εαυτό του, αυτή θα πρέπει απαραίτητα να εμπεριέχει τον εαυτό ως παρατηρητή αλλά και ως περιεχόμενο παρατήρησης». (Λεονταρή 1996, σελ. 73-74).

2.4 Εαυτός – Εγώ

Πολλοί ερευνητές άλλοτε χρησιμοποιούν τον όρο «εγώ» ως ταυτόσημο με τον όρο «εαυτός» και άλλοτε για να εκφράσουν μια πλευρά ή ορισμένες λειτουργίες του, αλλοιώνοντας την κεντρική έννοια όπως αυτή ορίζεται στην ψυχαναλυτική θεωρία.

Ο Παρασκευόπουλος υποστηρίζει ότι ο Freud αναφέρει ότι το «εγώ» είναι το συνειδητό μέρος του ψυχικού οργανισμού μας, το οποίο αναπτύσσεται καθώς το άτομο μεγαλώνει και έρχεται σε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο. (Παρσκ/λος 1985, σελ. 52).

Το «εγώ» είναι ένα από τα τρία μέρη της προσωπικότητας σύμφωνα με τον Freud. Τα άλλα δύο είναι το «εκείνο» και το «υπερεγώ». Το «εγώ» λειτουργεί με βάση την αρχή της πραγματικότητας και ρυθμίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά με τις διάφορες ικανότητες (αντίληψη, νόηση, μνήμη, κρίση κ.τ.λ.). Το «εγώ» προσπαθεί διαρκώς να συμβιβάσει τις παράλογες βιολογικές επιθυμίες του βιολογικού ενστίκτου (εκείνο) με τρόπο λογικό, ηθικό και αποδεκτό από την κοινωνία (Υπερεγώ). Λειτουργεί δηλ. ως συνδετικός παράγοντας των ψυχικών λειτουργιών με σκοπό να διαφυλάξει την ακεραιότητα του ατόμου. (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 54-55). Έτσι, πολλοί ερευνητές θεώρησαν ότι το «εγώ»

αντιστοιχεί στην ενεργητική μορφή του εαυτού (γνωστική, κινητηριακή) (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 50).

Ορισμένοι ερευνητές αναφέρει η Λεονταρή υποστηρίζουν ότι «το 'εγώ' είναι μια υποθετική έννοια, κάτι που δεν μπορεί να παρατηρηθεί ευθέως, αλλά που συμπεραίνεται από τη συμπεριφορά του ατόμου». Είναι δηλαδή το κομμάτι του εαυτού που έρχεται σε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο (Λεονταρή 1996, σελ. 85).

Αντίθετα, όπως αναφέρει ο Φλουρής, ο James ήταν από τους πρώτους που υποστήριξε την άποψη ότι ο εαυτός είναι το σύνολο των σκέψεων, των συναισθημάτων, των στάσεων και των αξιολογήσεων που κάνει το άτομο για τον εαυτό του. Ο εαυτός απαντά στο ερώτημα «ποιος» και «τι» είναι το άτομο και έχει σχέση με την αυτοενημέρωση και την ατομική οντότητα. (Φλουρής 1989, σελ. 8).

Από την άλλη πλευρά, η Μαλικιώση – Λοΐζου κάνει λόγο για την συνδιαλεκτική ανάλυση του Eric Berne, ο οποίος υποστηρίζει τα εξής : Το «εγώ» διακρίνεται σε τρία διαφορετικά μέρη (Μαλικιώση – Λοΐζου 1996, σελ. 69).

Έτσι, έχουμε τον γονέα που διακατέχεται από τις σκέψεις, τις στάσεις, τα συναισθήματα και τις συγκεκριμένες συμπεριφορές που χαρακτηρίζουν ένα γονεϊκό πρότυπο. Μετά έχουμε τον ενήλικα που στόχο έχει να συλλέγει, να εξετάζει, να αφομοιώνει και να αξιολογεί κάθε παράγοντα της τωρινής πραγματικότητας. Και τέλος, έχουμε το Παιδί, το οποίο συμπεριφέρεται και μιλάει όπως ένα παιδί. Τα τρία μέρη αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως τρεις εσωτερικές φωνές που είναι όμως, αλληλοεξαρτώμενες. (Μαλικιώση – Λοΐζου 1996, σελ. 69-71).

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η διαίρεση μεταξύ του «Εγώ» και του «Εαυτού» δεν είναι έκδηλη, καθώς πολλοί ερευνητές αναφέρουν ως ταυτόσημους τους δυο όρους ή τον έναν από αυτούς με διπλή ερμηνεία.

2.5 Φαινομενολογικός – μη φαινομενολογικός εαυτός

Οι έννοιες «εαυτός» και «αυτοαντίληψη» συνδέονται κυρίως με τη φαινομενολογική προσέγγιση της προσωπικότητας. Βασική θέση αυτής της άποψης είναι ότι η συνειδητή εμπειρία του ατόμου είναι αναγκαία για την ερμηνεία και την εξήγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 237).

Όπως αναφέρει στο βιβλίο της η Καλαντζή – Αζιζί ένας ένθερμος υποστηρικτής της φαινομενολογικής θεωρίας είναι ο Rogers. Ο προαναφερθείς υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά κατευθύνεται από συνειδητές αντιλήψεις και αξίες. Ακόμη, απορρίπτει από το θεωρητικό του σύστημα, τα ασυνείδητα κίνητρα. Ο άνθρωπος υποστηρίζει ο Rogers, ότι έχει μια συνειδητή ιδέα για τον εαυτό του και ότι ο άνθρωπος αλλάζει ανάλογα με τις εμπειρίες τις οποίες έχει. «Εαυτός» και «Αυτοεκτίμηση» αντιπροσωπεύουν γι' αυτόν το οργανωμένο συνειδητό μερίδιο του φαινομενολογικού πεδίου (Καλαντζή – Αζιζί Αθήνα 1993, σελ. 18).

Οι ερευνητές όμως, της ψυχαναλυτικής θεωρίας όπως αναφέρουν οι Lawrence & Oliver δεν θεώρησαν αρκετή την έννοια του συνειδητού εαυτού και έτσι προτείνουν και την διάσταση του μη – συνειδητού εαυτού. Η έννοια του ασυνειδήτου υποδηλώνει πως δεν έχουμε πλήρη επίγνωση για

κάποιες πτυχές της λειτουργίας του ανθρώπινου οργανισμού και πως το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς, καθορίζεται από ασυνείδητες δυνάμεις. Ακόμη, οι αναλυτές υποθέτουν ότι το ασυνείδητο περιέχει κυρίως, ερωτικές και επιθετικές σκέψεις, συναισθήματα και κίνητρα. Πολλές φορές παραδείγματος χάριν, οι άνθρωποι πρώτοι ενεργούν και μετά, εάν ερωτηθούν, δικαιολογούν τις πράξεις τους. Η συμπεριφορά τους δηλαδή επηρεάζεται από τις ασυνείδητες διαδικασίες. Αυτές οι μη – συνειδητές αντιλήψεις παραμένουν καλυμμένες ή παρουσιάζονται αλλοιωμένες από τους μηχανισμούς άμυνας (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 124-132).

Στο βιβλίο της η Λεονταρή αναφέρει ότι οι Wells & Marwell υποστηρίζουν πως δεν είναι εφικτό να παρατηρηθεί ο συνειδητός ή ο μη συνειδητός εαυτός. Βέβαια, η κατανόηση της σχέσης με τον εαυτό, καθώς και της σχέσης με τους άλλους είναι ακριβέστερη και πιο ολοκληρωμένη, όταν γίνεται σε διάφορα επίπεδα (Λεονταρή 1996, σελ. 74).

Ωστόσο, η Λεονταρή παρατηρεί ότι η Wyhe αναφέρει ότι ο διαχωρισμός είναι μάλλον απόλυτος και αναφέρεται κυρίως στη μυθολογική προσέγγιση και κατηγοριοποίηση των εμπειρικών δεδομένων παρά με την ερμηνεία των όρων «εαυτός» και «αυτοαντίληψη». Οι περισσότερες αναφορές στον εαυτό δεν είναι ούτε απόλυτα συνειδητές ούτε απόλυτα ασυνείδητες. Ακόμη, η γνώμη που έχει ένα άτομο για τον εαυτό του, διαφέρει ως προς το βαθμό συνειδητοποίησης (Λεονταρή 1996, σελ. 74-75).

Συνοπτικά, θα λέγαμε πως η ανάλυση σε ένα από αυτά τα τρία επίπεδα, προσφέρει χρήσιμα στοιχεία για την συγκεκριμενοποίηση της μεθοδολογικής προσέγγισης. Δε

μπορεί όμως, να θεωρηθεί αρκετή για την κατανόηση της λειτουργίας του ψυχικού οργανισμού.

2.6 Αυτοαντίληψη – Αυτοαξιολόγηση – Αυτοεκτίμηση

Πολλές φορές η «αυτοαντίληψη» θεωρείται συνώνυμη με την «αυτοεκτίμηση» από τους ερευνητές. Ενδεικτικά, η Λεονταρή αναφέρει ότι ο Burns πιστεύει ότι η «αυτοαντίληψη» περιλαμβάνει δύο πτυχές, την περιγραφική, που αποτελεί το γνωστικό συστατικό της, άσχετα αν η γνώση αυτή είναι αντικειμενική ή υποκειμενική και την αξιολογική (Λεονταρή 1996, σελ. 81).

Κατά τον Φλουρή, η αυτοαντίληψη – αυτοεκτίμηση «είναι ένα είδος αξιολόγησης που κάνει και συνήθως διατηρεί, ένα άτομο για το πρόσωπό του. Εκφράζει την αυτό-επιδοκιμασία ή την αυτό-αποδοκιμασία του και φανερώνει το βαθμό στον οποίο το άτομο πιστεύει ότι ο εαυτός του είναι ικανός, σημαντικός, επιτυχημένος και αξιόλογος. Είναι ακόμη, η προσωπική κρίση που ασκεί το άτομο στο πρόσωπό του». (Φλουρή 1989, σελ. 6).

Όπως υποστηρίζει η Μακρή – Μπότσαρη, ο Higgins αναφέρει ότι το σύνολο της αυτό-αντίληψης του κάθε ατόμου αποτελείται από τρεις πτυχές:

- © Τον **πραγματικό** εαυτό (actual self), ο οποίος περιλαμβάνει τα αληθινά χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες που αποδίδει το άτομο στον εαυτό του.

© Τον ιδανικό εαυτό (ideal self), ο οποίος περιέχει το είδος του ανθρώπου που θέλει να γίνει ή τα ιδανικά που θα ήθελε να είναι.

© Τον δεοντικό εαυτό (ought self), ο οποίος περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες που κάποιος θα έπρεπε να έχει.

Βέβαια, οι τρεις αυτοί γίνονται αντιληπτοί με διαφορετικό τρόπο από το ίδιο το άτομο και από τους άλλους (Μακρή 2001, σελ. 21).

Σύμφωνα πάλι με τη Λεονταρή, οι Wells & Marwell περιγράφουνε την σχέση μεταξύ αυτοαντίληψης και αυτοεκτίμησης ως εξής : «Αν θεωρήσουμε ότι η αυτοαντίληψη απαρτίζεται από ένα σύνολο στάσεων προς τον εαυτό του», η αυτοεκτίμηση θα μπορούσε να οριστεί ως αξιολογική πτυχή καθεμιάς από αυτές τις στάσεις ή το σύνολο αυτών των επιμέρους αξιολογήσεων (Λεονταρή 1996, σελ. 81).

Γενικά η αυτοαντίληψη μπορεί να έχει το νόημα μιας στατικής εικόνας, μιας δυναμικής απεικόνισης ή μιας αναπαράστασης του εαυτού. Και όπως έχουμε αναφέρει σε άλλο μέρος της εργασίας, μπορεί να αναφέρεται στο γνωστικό ή στο αντιληπτικό επίπεδο και να περιλαμβάνει συνειδητά ή ασυνείδητα στοιχεία.

Παρόλο όμως, που υπάρχει σαφής σχέση ανάμεσα στην «αυτοαντίληψη» και την «αυτοεκτίμηση» είναι απαραίτητο να διαφοροποιούνται οι δυο όροι.

Κατά τη Λεονταρή, η πρώτη αποτελεί τη γνωστική πλευρά της αυτογνωσίας και έχει σχέση με τον προβληματισμό γύρω από την ψυχολογική ταυτότητα του ατόμου. Η δεύτερη σχετίζεται με την συναισθηματική επένδυση του εαυτού, που

πηγάζει από τις εμπειρίες του ατόμου και ειδικά των πρώτων χρόνων της ζωής του. Και ακόμη, η αυτοεκτίμηση φανερώνει τον βαθμό τον οποίο το άτομο δέχεται ή απορρίπτει τον εαυτό του (Λεονταρή 1996, σελ. 81).

Η Μακρή – Μπότσαρη αναφέρει ότι ο James πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι όταν γίνουμε ενήλικες σχηματίζουμε μια «σφαιρική άποψη για την αξία μας ως ατόμων, πέραν των αυτό-περιγραφών και των αυτό-αξιολογήσεων μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας». Η σφαιρική αυτή άποψη είναι η αυτοεκτίμησή μας. (Μακρή 2001, σελ. 21).

Επίσης, ο James διατύπωσε την άποψη ότι η αυτό-εκτίμηση «επηρεάζεται από τις προσωπικές φιλοδοξίες (επιδιώξεις) και τις υποκειμενικές αξιολογήσεις του ατόμου σχετικά με την επίτευξη ή όχι των επιδιωκόμενων στόχων του». (Μακρή 2001, σελ. 21).

Κατά την Carolyn Bull, όταν έχουμε αυτοεκτίμηση πιστεύουμε στον εαυτό μας, ότι «ανεξάρτητα απ' ότι συμβαίνει σε μένα ή γύρω μου, ανεξάρτητα απ' ότι σκέφτονται οι άλλοι για μένα ή απ' ότι κάνω, μπορώ πάντοτε να αγαπάω και να εκτιμώ τον εαυτό μου». Συνήθως, έχουμε χαμηλή αυτοεκτίμηση σε περιόδους κατά τις οποίες δε ζούμε σύμφωνα με τις επιθυμίες μας και τις προσδοκίες των ανθρώπων του περιβάλλοντός μας. Επίσης, αρνούμαστε τα λάθη και τα μειονεκτήματά μας. Κρίνουμε αρνητικά τον εαυτό μας και πιστεύουμε πως οι άλλοι θα μας κρίνουν για τις αδυναμίες μας (Carolyn Bull 1992, σελ. 22-23).

Η Μσακρή – Μπότσαρη αναφέρει ότι ο Ziller για την διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης λαμβάνει υπόψη του το πλαίσιο της κοινωνικής δομής του ατόμου. Ο εαυτός

καθορίζεται σε σχέση με τους «σημαντικούς άλλους» (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 23).

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Rogers κάνει λόγο για την ανάγκη για θετική αναγνώριση, για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης και γενικά την δημιουργία μιας υγιούς προσωπικότητας. Για παράδειγμα, η τρυφερότητα, η συμπάθεια, ο σεβασμός, η συμπόνια και η αποδοχή δημιουργούν το κλίμα για μιας σχέση διαπροσωπική, όπου με την απεριόριστη αναγνώριση δημιουργούνται οι κατάλληλες βάσεις για την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Και αν το παιδί και ο έφηβος έχουν μια θετική ιδέα για τον εαυτό τους τότε εκδηλώνουν συμπεριφορά άξια του σεβασμού τους. Αντίθετα, όσοι έχουν άσχημη γνώμη για τον εαυτό τους θα ενεργήσουν σύμφωνα με αυτή την εικόνα του εαυτού τους (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 257).

Η Μακρή – Μπότσαρη αναφέρει ότι ο Rogers ορίζει ως κριτήριο της χαμηλής αυτοεκτίμησης την «ασυμφωνία ανάμεσα στον πραγματικό και τον ιδανικό εαυτό». Η ασυμφωνία αυτή είναι αιτία για ποικίλα προβλήματα των ατόμων π.χ. άγχος, κατάθλιψη (Μακρή 2001, σελ. 25).

Από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η αυτοαξιολόγηση είναι προϊόν ενδοσκόπησης και αναφέρεται στην αξιολόγηση του εαυτού ως προς συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και συγκριτικά με ορισμένα σταθερά κριτήρια. Με την αυτοαξιολόγηση επιτυγχάνεται η διαμόρφωση μιας σωστής αυτό-εικόνας και γενικά είναι πολύ χρήσιμη παιδαγωγική διαδικασία, με την οποία λαμβάνονται σωστές και υπεύθυνες αποφάσεις του παιδιού και του εφήβου στο σχολικό ή επαγγελματικό προσανατολισμό. Και ακόμη συμβάλλει στην

υιοθέτηση σωστών απόψεων και στάσεων απέναντι των άλλων ανθρώπων (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1989, τόμος 2^{ος}, σελ. 886).

Η Μακρή – Μπότσαρη υποστηρίζει ότι ο Burns αναφέρει τρία σημεία, όπου φαίνεται ότι έχουν σχέση με την αυτό-αξιολόγηση του ατόμου. Πρώτον, είναι η σύγκριση της εικόνας του εαυτού με την ιδανική εικόνα ή το είδος του ατόμου που θα ήθελε να είναι. Δεύτερον, είναι πως η αυτό-αξιολόγηση επηρεάζεται από τις πεποιθήσεις του παιδιού – εφήβου για το πώς το εκτιμούν και το υπολογίζουν οι «σημαντικοί άλλοι». Και τέλος, αξιολόγηση του ατόμου ως επιτυχημένου ή μη, όσον αφορά την ταυτότητα του. Δηλαδή, ανταποκρίνεται επαρκώς και είναι ικανό σε αυτό που κάνει (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 25).

Ακόμη, να αναφέρουμε ότι υπάρχουν αρκετά στοιχεία που συνηγορούν στην άποψη πως η χαμηλή αυτοεκτίμηση συνδέεται με κατάθλιψη, άγχος, αμυντικές ή αρνητικές επιδράσεις π.χ. ευερεθιστικότητα και γενικά στην εμφάνιση απροσάρμοστης συμπεριφοράς. (Λεοντάρη 1996, σελ. 84).

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι κοινό στοιχείο στις έννοιες αυτές είναι μια γενικά θετική στάση προς τον εαυτό. Η εκτίμηση ή αξιολόγηση του ίδιου του ατόμου για τον εαυτό του αποτελεί κλειδί για την ερμηνεία της συμπεριφοράς του.

2.7 Σταθερή ή μεταβαλλόμενη εικόνα εαυτού;

Το πρόβλημα, αν και κατά πόσο η εικόνα εαυτού παραμένει σταθερή ή μεταβάλλεται μακροπρόθεσμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κλινική πρακτική, γιατί αφορά τη συναισθηματική στάση απέναντι στον εαυτό.

Οι απόψεις των επιστημόνων, όσον αφορά στην σταθερότητα ή τη μεταβολή της εικόνας του εαυτού είναι ποικίλες και αντιφατικές.

Από τη μια πλευρά ορισμένοι ερευνητές, όπως ο Festinger, αναφέρει η Λεοντάρη, δέχονται την άποψη ότι τα άτομα δημιουργούν και διατηρούν μια σταθερή άποψη για τον εαυτό τους. Για παράδειγμα, ο Festinger στην θεωρία του για την γνωστική ασυμφωνία υποστηρίζει ότι τα άτομα προσπαθούν να σκέφτονται και να συμπεριφέρονται με τρόπους που ενισχύουν και σταθεροποιούν μια συγκεκριμένη εικόνα για τον εαυτό τους. Επιπλέον, δεν ενδιαφέρονται για το αν η εικόνα είναι καλή ή κακή (Λεονταρή 1996, σελ. 76-77).

Οι Lawrence & Oliver αναφέρουν ότι ο Rogers πιστεύει πως το υγιές άτομο έχει ένα σταθερό και ολοκληρωμένο εαυτό που του επιτρέπει να προσαρμόζεται. Επίσης, ο Lecky υποστηρίζει ότι ο Rogers επιδιώκει να διατηρήσει την ίδια δομή του εαυτού του. Ο άνθρωπος δημιουργεί ένα σύστημα αξιών, επίκεντρο των οποίων είναι η εκτίμηση για τον ίδιο του τον εαυτό κατά τρόπο σταθερό. Κατά τον Lecky ο άνθρωπος ενεργεί με τρόπο σύμφωνο προς την αντίληψη που έχει για τον εαυτό του, ακόμη και αν αυτή η συμπεριφορά είναι επιζήμια για τον ίδιο. Π.χ. ένα άτομο πιστεύει ότι είναι απρόσεκτο, θα προσπαθήσει να συμπεριφερθεί με απρόσεκτο τρόπο, σύμφωνα με αυτή την εικόνα που έχει για τον εαυτό του (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 251-254).

Σύμφωνα με την Λεοντάρη και άλλοι ερευνητές, όπως οι Martiner & Lawrence διαπιστώνουν ότι η εικόνα του εαυτού του, είναι σταθερή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Προς το τέλος, μάλιστα της εφηβείας εμφανίζεται αρκετά σταθερή και

όσο μεγαλώνει το άτομο σταθεροποιείται περισσότερο (Λεονταρή σελ. 77).

Ο Δερβίσης αναφέρει κάποιους λόγους που εξηγούν την σταθερότητα της εικόνας του εαυτού, οι οποίοι είναι :

- ⓐ Η γονοτυπική υποδομή της προσωπικότητας του ατόμου.
- ⓑ Η διαμόρφωση σταθερών τρόπων αντίδρασης από ομοιόμορφους περιβαλλοντικούς ερεθισμούς για το σχηματισμό αποδεκτού αξιολογικού συστήματος.
- ⓒ Και τέλος, η διαμορφωμένη οργάνωση της προσωπικότητας που αποτελεί την κύρια και σταθερή διάσταση αντίδρασης της προσωπικότητας (Δερβίσης 1984, σελ. 34).

Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, ορισμένοι ερευνητές, όπως ο James, υποστηρίζουν πως η εικόνα του εαυτού δεν είναι σταθερή, αλλά μεταβάλλεται και επομένως δεν μπορεί να αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας.

Ενδεικτικά, ο Ποταμιάνος αναφέρει πως ο Cattell θεωρεί το άτομο ως μια στατική ενότητα που συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιστάσεις. «Η συμπεριφορά του ατόμου σε μια στιγμή εξαρτάται από εκείνα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και εκείνα τα κίνητρα που είχαν σχέση με τη δεδομένη περίσταση» υποστηρίζει ο Catell. Στην αστάθεια της εικόνας του εαυτού, παρεμβαίνουν επίσης οι έννοιες της κατάστασης και των ρόλων που διαδραματίζει το άτομο, ανάλογες με τις εκάστοτε συνθήκες. Ο όρος κατάσταση έχει σχέση με τις συναισθηματικές αλλαγές και τις διαθέσεις που προκαλούνται από τις διάφορες συνθήκες

που βρίσκεται κάθε φορά το άτομο. Η έννοια του ρόλου αναφέρεται στον τρόπο που ενεργεί και συμπεριφέρεται το άτομο ανάλογα με τον χώρο στον οποίο βρίσκεται. (π.χ. εργασιακός, οικογενειακός, συγγενικός κ.α) (Ποταμιάνος 1999, σελ. 341-342).

Μερικοί ερευνητές αναφέρει η Λεονταρή, πιστεύουν πως οι δυο αυτές απόψεις δεν είναι αντίθετες. Συνδυάζοντας τις δύο θεωρίες δέχονται πως η εικόνα του εαυτού ποικίλει ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αλλά όχι ως προς τη βασική μορφή της, η οποία παραμένει σταθερή(Λεονταρή 1996, σελ. 78).

Αυτές οι αντιθέσεις γίνονται ιδιαίτερα προβληματικές κατά την έναρξη της εφηβείας, όπου το άτομο αρχίζει να αναπτύσσεται σωματικά και ψυχικά.

Στο κεφάλαιο αυτό, αναφερθήκαμε διεξοδικά στην στη διευκρίνιση και διερεύνηση κάποιων εννοιών που αναφέρονται στον εαυτό, μέσα από την αντιπαράθεση με άλλες παραπλήσιες έννοιες που διατυπώνονται στα διάφορα θεωρητικά πλαίσια π.χ. εαυτός – προσωπικότητα, εαυτός – εγώ. Επίσης, προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η έννοια του εαυτού, κρίθηκε σκόπιμη μια αντιπαράθεση των γνωρισμάτων που δίδονται στον εαυτό π.χ. σταθερή ή μεταβαλλόμενη εικόνα εαυτού. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του εαυτού, όπως αυτή μελετάται και αναλύεται ανάλογα από τον ερευνητή που την εξετάζει και την διαμορφώνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης

Όπως είναι ήδη γνωστό, η Λεονταρή υποστηρίζει ότι η ενασχόληση με τον εαυτό δεν είναι καθόλου πρόσφατο φαινόμενο. Οι φιλόσοφοι από την αρχαιότητα είχαν αρχίσει να ενδιαφέρονται για την έννοια του εαυτού, όπως διαφαίνεται και στο Σωκρατικό «γνώθι σαυτόν». Οι ανθρωποκεντρικές απόψεις των φιλοσόφων «αποτέλεσαν τον πυρήνα πάνω στον οποίο στηρίχθηκαν οι απόψεις των ψυχολόγων και επηρέασαν καθοριστικά τις θεωρίες του εαυτού που αναπτύχθηκαν στο χώρο της ψυχολογίας» (Λεονταρή 1996, σελ. 19-20).

Οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν όπως η υπαρξιακή, η φαινομενολογική, η ανθρωπιστική κ.α. αποτελούν ένα μικρό δείγμα των ποικίλων θεωριών του εαυτού που έχουν δημιουργηθεί στην προσπάθεια των επιστημόνων να ερμηνεύσουν και να τροποποιήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Η Μαλικιώση – Λοΐζου, στο βιβλίο της αναφέρει ότι οι συμπεριφοριστές και οι ψυχαναλυτές υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι προκαθορισμένη. Οι ψυχαναλυτές υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και οι πρώτες παιδικές εμπειρίες υποκινούνται από ασυνείδητες επιθυμίες. Οι συμπεριφοριστές από την άλλη δίνουν έμφαση στο περιβάλλον, όπου μεγαλώνεις και αναπτύσσεται το άτομο

και δημιουργεί τον δικό του μοναδικό, ξεχωριστό «εαυτό». (Μαλικιώση – Λοϊζου 1996, σελ. 263-264).

Αντίθετα με την ίδια πάλι συγγραφέα, οι ανθρωπιστικές και υπαρξιακές θεωρίες πρεσβεύουν ότι ο καθένας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του, εφόσον είναι λογικό – σκεπτόμενο ον. Εκτός βέβαια, από τις διαφορές που διαπιστώνονται στις διάφορες θεωρίες, όσον αφορά στην αντιμετώπιση του ανθρώπου, υπάρχουν αρκετές ομοιότητες όπως π.χ. ότι ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει. Επίσης, κάποιες δυσκολίες στις καταστάσεις ή στα γεγονότα της ζωής που είναι επώδυνα για τον άνθρωπο, μπορούν να αλλάξουν (Μαλικιώση – Λοϊζου 1996, σελ. 264).

Ωστόσο, στο σημείο αυτό μια αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων θεωριών θα ήταν χρήσιμη για την καλύτερη κατανόηση του «εαυτού» και της αυτοαντίληψης.

3.1 Η θεωρία του James

Όπως αναφέρει ο Φλουρής στο βιβλίο του, ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με τη θεωρία του εαυτού από ψυχολογική άποψη ήταν ο William James. Ο προαναφερθείς διατύπωσε την άποψη ότι ο «εαυτός αποτελείται από μια σύνθεση σκέψεων και συναισθημάτων που συνιστούν την αυτοενημέρωση και την ατομική ύπαρξη, καθώς και την έννοια του ποιος και τι είναι το άτομο» (Φλουρής Γ. 1989, σελ. 8).

Η Μακρή – Μπότσαρη αναφέρει ότι ο James ισχυρίστηκε ότι ως ενήλικες σχηματίζουμε μια συνολική άποψη για την αξία μας ως άτομα, «πέραν των αυτό-περιγραφών και των

αυτό-αξιολογήσεών μας στους διάφορους τομείς της ζωής μας». Αυτό συνιστά την αυτοεκτίμησή μας. Σύμφωνα με τον James, η ιδέα που έχουμε για τον εαυτό μας επηρεάζεται από τις προσωπικές επιδιώξεις και τις υποκειμενικές αξιολογήσεις του ατόμου σε σχέση με την επίτευξη ή όχι των σκοπών μας. Ο James προτείνει έναν μαθηματικό τύπο, ο οποίος ορίζει την αυτοεκτίμηση «ως το πηλίκο των επιτυχιών του ατόμου προς τις επιδιώξεις ή φιλοδοξίες του» και ο οποίος είναι ο εξής :

$$\text{Αυτοεκτίμηση} = \frac{\text{Επιτυχίες}}{\text{Επιδιώξεις}}$$

Για να αυξηθεί επομένως, η αυτοεκτίμηση θα πρέπει να μειωθούν οι προσδοκίες που έχει το άτομο για τον εαυτό του είτε να αυξηθεί η απόδοσή του. Έτσι, η παραίτηση από ορισμένες προσδοκίες είναι το ίδιο αποτελεσματική, όσο και η εκπλήρωσή τους (Μακρή – Μπότσαρη 2000, σελ. 21-22).

Όπως υποστηρίζει η Λεονταρή, ο James διατυπώνει την άποψη ότι ο εαυτός αποτελείται από :

- α) Τα διάφορα μέρη
- β) Τα συναισθήματα που συνοδεύονται από αυτά
- γ) Τις πράξεις που πηγάζουν από αυτά (Λεονταρή 1996, σελ. 30)

Σύμφωνα πάλι με τον Λεονταρή στην ανάλυση που κάνει ο James παρουσιάζει τον εαυτό με μια «πολυδιάστατη, δυναμική μορφή». Ο James υποστηρίζει ότι ο εαυτός έχει διπλή φύση. Έτσι, έχουμε το «Εγώ» (I) και το «Εμένα» (Me). Το

«Εγώ» είναι «το υποκείμενο που παρατηρεί, αισθάνεται και έχει εκτελεστική λειτουργία». Το «Εμένα» από την άλλη πλευρά είναι το αντικείμενο της εμπειρίας, «ό,τι γίνεται γνωστό». (Λεονταρή 1996, σελ. 30).

Όπως αναφέρει και ο Χαραλαμπόπουλος, το εγώ είναι το υποκείμενο που παρατηρεί, αισθάνεται και φαντάζεται. Το βρέφος δε γεννιέται με το «Εγώ». Το «Εγώ» του, η ατομική και η κοινωνική του προσωπικότητα αναπτύσσεται βαθμιαία με την διαδικασία της κοινωνικοποίησης (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 59).

Η Λεονταρή στο βιβλίο της αναφέρει τέσσερις πτυχές του εαυτού και οι οποίες είναι ιεραρχικά οργανωμένες. Έτσι, έχουμε :

- 1) Τον υλικό εαυτό, που περιλαμβάνει το σώμα μας, τα υλικά αγαθά που βρίσκονται στην κατοχή μας, το στενό οικογενειακό περιβάλλον και το σπίτι. Π.χ. η τάση να αποκτήσουμε περισσότερο πλούτο και να εκτιμούμε τα πράγματα που είναι αποτέλεσμα μόχθου (Λεονταρή 1996, σελ. 30).
- 2) Τον κοινωνικό εαυτό, που εξαρτάται από την αναγνώριση που παίρνουμε από τους φίλους μας και τους «Σημαντικούς Άλλους» του κοινωνικού μας περιβάλλοντος. Ο James υποστήριξε ότι το κάθε άτομο εκφράζεται διαφορετικά στο συνάνθρωπό του και αυτό έχει συνέπεια μια πληθώρα αντιλήψεων «του κοινωνικού εαυτού» (ό.π. σελ. 30).
- 3) Τον πνευματικό εαυτό, που είναι η εσωτερική, υποκειμενική αίσθηση που περιλαμβάνει τις

ψυχικές διεργασίες και τα αμετάβλητα χαρακτηριστικά του Εγώ μου (ό.π. σελ. 30-31).

- 4) Τέλος, το **καθαρό Εγώ** είναι το τμήμα του εαυτού που γίνεται αντιληπτό μόνο με έναν υποθετικό και αφηρημένο τρόπο (ό.π. σελ. 31).

Η Λεονταρή αναφέρει ότι ο James μελέτησε ιδιαίτερα τα συναισθήματα που σχετίζονται με την αυτοαντίληψη δηλ. την αυτοεκτίμηση, λέγοντας ότι εξαρτώνται σ' ένα μεγάλο βαθμό από τις απαιτήσεις που έχει το άτομο από τον εαυτό του (Λεονταρή 1996, σελ. 31).

Τέλος, οι θεωρητικές αυτές τάσεις αναλύουν επιφανειακά το άτομο χωρίς να έχουν μια ολοκληρωμένη μορφή.

3.2 Η θεωρία της προσκόλλησης ή της συμβολικής αλληλεπίδρασης

Όπως αναφέρουν οι Lawrence & Oliver, ο Bowlby υποστηρίζει ότι οι τρόποι προσκόλλησης με τους σημαντικούς άλλους ανθρώπους διαμορφώνονται στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού και είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του παιδιού με τη μητέρα. Πριν από λίγο καιρό έγινε μια προσπάθεια σύνδεσης «των διαφόρων τρόπων προσκόλλησης με μοντέλα εσωτερικής λειτουργίας του «εαυτού» και των άλλων. Κάθε πλευρά έχει ένα θετικό και ένα αρνητικό άκρο. Στη θετική πλευρά, το άτομο έχει θετική γνώμη για την αίσθηση της ατομικής αξίας και οι άλλοι θα του συμπεριφερθούν θετικά και θα του προσφέρουν βοήθεια και

υποστήριξη. Σε αντίθετη περίπτωση, το άτομο έχει αρνητική γνώμη για τον εαυτό του και τους άλλους (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 224).

Ο Χαραλαμπόπουλος στο βιβλίο του αναφέρει την θεωρία του Cooley, τη γνωστή ως «Looking – glass-self», σύμφωνα με την οποία το άτομο αποκτά αντίληψη των δυνάμεων και των αδυναμιών του (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 62).

Σύμφωνα με τον παραπάνω συγγραφέα, υποστηρίζει ότι ο Cooley στην θεωρία του διατύπωσε την άποψη ότι «το άτομο αποκτά συνείδηση του εαυτού του εξ' αντανακλάσεως, από τον τρόπο δηλαδή που το ίδιο πιστεύει ότι το βλέπουν και το κρίνουν οι άλλοι» (ό.π. σελ. 62).

Πιο συγκεκριμένα, ο τρόπος αυτός μπορεί άλλοτε να είναι φανταστικός δηλ. το άτομο να φαντάζεται την απόρριψη ή την επιβεβαίωση των άλλων έναντι του εαυτού του και άλλοτε να είναι αληθινός δηλ. το άτομο «αντιλαμβάνεται τις θετικές ή αρνητικές κρίσεις των άλλων και ιδιαίτερα των λεγόμενων σημαντικών τρίτων και αποκτά προσωπική αντίληψη και γνώμη για τον εαυτό του, διαμορφώνοντας την συμπεριφορά του» (ό.π. σελ. 62).

Ο Χαραλαμπόπουλος αναφέρει ότι ο Cooley υποστηρίζει ότι το συναίσθημα του εαυτού είναι μια μορφή ενστίκτου που εκδηλώνεται από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες ζωής και στη συνέχεια διαμορφώνεται ανάλογα με τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Σκοπός του αυτό-συναίσθηματος είναι η ενοποίηση και κινητοποίηση της συμπεριφοράς. Ο καθένας μας επομένως αποκτά συνείδηση του εαυτού του για το αν είναι αξιόλογος ή όχι, ωραίος ή άσχημος κ.τ.λ. από τις αντιδράσεις

των άλλων που ενσωματώνονται μέσα μου και σχηματίζουν την άποψη για τον εαυτό μας. (ό.π. σελ. 62).

Η Λεονταρή αναφέρει ότι ο Goffman έδωσε μια νέα άποψη για τον καθρεπτιζόμενο εαυτό. Σύμφωνα με την θεωρία για τον έλεγχο των εντυπώσεων διατύπωσε την άποψη, ότι το άτομο μέσω της στρατηγικής αυτής προσπαθεί συνειδητά ή ασυνείδητα να δώσει μια ανταπάντηση στον κοινωνικό περίγυρο και η προσπάθεια αυτή σχηματίζει τον κοινωνικό εαυτό του (Λεονταρή 1996, σελ. 32-33) (εικόνα 1).

Ο Χαραλαμπόπουλος υποστηρίζει ότι ο Mead προώθησε τη θεωρία του Cooley και του James για τον κοινωνικό εαυτό, τονίζοντας τη σημασία που έχει για την εξέλιξη του εαυτού, η χρήση των συμβόλων και ιδιαίτερα της γλώσσας (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 63).

Εισάγοντας την έννοια του «γενικευμένου άλλου», θα μπορούσε να πει κανείς ότι έδωσε ένα πιο ενεργητικό ρόλο στο υποκείμενο, γιατί αυτό συνδυάζει και γενικεύει σ' ένα καθαρό νοητικό βέβαια, επίπεδο το οποίο ορίζεται ως εσωτερική γλώσσα επικοινωνίας του εαυτού με το γενικευμένο άλλο. Συγχρόνως, όμως, το άτομο θεωρείται τόσο εξαρτημένο κοινωνικά, ώστε η αυτοαντίληψη όπως ο ίδιος λέει, φθάνει για να αποτελεί ένα κοινωνικό προϊόν, σχεδόν ανεξάρτητο από το υποκείμενο (Χαραλαμπόπουλος Αθήνα 1987, σελ. 63-64).

Η Λεονταρή αναφέρει ότι ο Mead ισχυρίζεται ότι :

«Πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ του εαυτού μας και των άλλων, και αυτό το κατορθώνουμε κάνοντας κάτι που οι άλλοι δε μπορούν να κάνουν ή δε μπορούν να κάνουν τόσο καλά όσο εμείς» (Λεονταρή Αθήνα 1996, σελ. 34).

Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης αναφέρει τέλος, ότι ο εαυτός δημιουργείται από τις υποθέσεις που κάνει το κάθε άτομο για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται. Επομένως, ο εαυτός περιέχει ένα σύνολο αυτό-εικόνων, που απλώς προστίθενται (ό.π. σελ. 34).

3.3 Η Ψυχαναλυτική θεωρία

Ο Freud, αναφέρει η Λεονταρή στο βιβλίο της, πως δεν κάνει καμιά αναφορά στον εαυτό. Ωστόσο, παρόλο που ο Freud δεν ασχολήθηκε με την αντανάκλαστική λειτουργία του εαυτού και χρησιμοποιεί τον όρο του «Εγώ». Κατά τον Freud, το Εγώ είναι ανύπαρκτο κατά τη γέννηση, δημιουργείται σταδιακά, καθώς το παιδί αρχίζει να διαχωρίζει τον εαυτό του από τον εξωτερικό χώρο. Η δραστηριότητά του είναι συγχρόνως συνειδητή και ασυνείδητη (Λεονταρή 1996, σελ. 36).

Όπως αναφέρει ο Χαραλαμπίδης, το αναπτυσσόμενο άτομο, στην πορεία προς την αυτονομία του, ενσωματώνει μέσα του τους κοινωνικούς περιορισμούς και νόμους και σχηματίζει τον κοινωνικό του εαυτό, την προσωπική ταυτότητα που είναι μια ενότητα τριών αλληλοεξαρτώμενων μερών : του «ID», του «Superego» και του «ego» (Χαραλαμπίδης Αθήνα 1987, σελ. 64).

Στη θεωρία του ο Freud αναφέρει η Λεονταρή ότι αμφιταλαντεύτηκε μεταξύ δύο εννοιολογικά διαφορετικών Εγώ: α) το «ρεαλιστικό εγώ» και β) το «ναρκισσιστικό εγώ». Το «ναρκισσιστικό εγώ» εμφανίζεται ως απόλυτα

ευέλικτο, άμορφο σχεδόν, που συντίθεται από μια ποικιλία εικόνων – αναπαραστάσεων και δεν μπορεί να διαχωρισθεί με ακρίβεια, ούτε από τις δικές του εσωτερικές διεργασίες ούτε από τα εξωτερικά αντικείμενα. (Λεονταρή Αθήνα 1996, σελ. 36).

Από την άλλη πλευρά, ο Freud θεωρεί το ναρκισσιστικό Εγώ «ως μια αποθήκη σεξουαλικής ενέργειας, στην οποία η libido συσσωρεύεται από διάφορες πηγές, με την προοπτική να βρεθούν κατάλληλα αντικείμενα, στα οποία θα μπορεί να διοχετευτεί». Στην περίπτωση αυτή, το Εγώ δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματικότητα και βασίζεται περισσότερο στην αρχή της απόλαυσης (ό.π. σελ. 36).

Ενώ όμως ο ίδιος ο Freud δε μελέτησε διεξοδικά τα συναισθήματα του ατόμου προς τον εαυτό του οι μεταφροΐδικοί (π.χ. Adler, Honey κ.α.) ασχολήθηκαν αναλυτικά με τον εαυτό και τα προβλήματα ταυτότητας και αυτοεκτίμησης.

Ο Adler θεωρεί ότι το άτομο είναι από τη φύση του κοινωνικό ον. Κύρια επίδειξη των ενεργειών του ανθρώπου είναι η τάση για κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή. Σε περίπτωση αποτυχίας το άτομο βιώνει το συναίσθημα της χαμηλής αυτοεκτίμησης και διακατέχεται από το σύμπλεγμα κατωτερότητας (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 53).

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, ο Adler θεωρεί την συμπεριφορά ως αποτέλεσμα του ξεχωριστού τρόπου ζωής που έχει ακολουθήσει το άτομο. Για να γίνει πιο κατανοητή η συμπεριφορά ενός παιδιού είναι αναγκαίο να προσδιορίσει κανείς τους σκοπούς που θέτει το παιδί, το παιδί – έφηβος εκλαμβάνει και αισθάνεται η συνολική κατάσταση, όπως ακόμη

και τον τρόπο ζωής που έχει ακολουθήσει το παιδί. Και όπως χαρακτηριστικά τονίζει «ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής διαμορφώνεται κατά την παιδική ηλικία και δύσκολα αλλάζει». Η θεωρία του Adler δίνει έμφαση στις επιρροές που έχει, στο χαρακτήρα του ατόμου, το οικογενειακό περιβάλλον και η σύνθεση της οικογένειας. (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 53).

Η Καλούρη – Αντωνοπούλου υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι στην «ουσία επιστήμη του ασυνείδητου, καθορίζεται στο μεγαλύτερο μέρος από την έρευνα των ασυνείδητων διαδικασιών και του ρόλου που αυτές παίζουν στην όλη ψυχική ζωή του ατόμου». (Καλούρη – Αντωνοπούλου 1994, σελ. 38).

Ακόμη, με την αναζήτηση των ψυχολογικών προβλημάτων (π.χ. ψυχασθένεια κ.τ.λ.) και οι οποίες προέρχονται από συγκινησιακά απωθημένα *chos* και οι οποίες σχετίζονται με ιδιαίτερο γεγονός της ζωής του ατόμου, το οποίο τοποθετείται στην παιδική ηλικία, «βρίσκεται απωθημένο στο ασυνείδητο και από εκεί προκαλεί νευρωτικά συμπτώματα» (ό.π. σελ. 38).

Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, πως οι Lawrence & Oliver στο βιβλίο τους για την ψυχοδυναμική θεωρία αναφέρουν για το ναρκισσιστικό άτομο τα εξής : α) τα άτομα με υψηλό βαθμό ναρκισσισμού έκριναν την επίδοσή τους πιο θετικά απ' ότι οι συνομήλικοι ή το προσωπικό, δείχνοντας έτσι μια μεγάλη προκατάληψη σε σχέση με τα άτομα με μικρό βαθμό ναρκισσισμού β) ακόμη τα ναρκισσιστικά άτομα προτιμούν να κάθονται μπροστά στον καθρέφτη ή να βλέπουν τον εαυτό τους σε μια βιντεοκασέτα, χωρίς αμηχανία και με κάποια άνεση ενώ τα μη ναρκισσιστικά άτομα νιώθουν άβολα

και αμήχανα γ) επίσης, είναι δύσπιστα προς τους άλλους ανθρώπους και δ) τέλος, ασχολούνται με την διατήρηση της υπερβολικής αυτοεκτίμησης τους (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 219).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, εκείνο που χαρακτηρίζει τις θεωρίες της συμβολικής αλληλεπίδρασης είναι ο απόλυτα κοινωνικός καθορισμός της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης.

3.4 Η φαινομενολογική προσέγγιση

Στο βιβλίο του ο Ποταμιάνος για τις θεωρίες της προσωπικότητας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του Εαυτού. Σύμφωνα με τον Rogers «τα άτομα ζουν σε ένα εμπειρικό ή φαινομενολογικό περιβάλλον, το οποίο περιλαμβάνει οτιδήποτε συμβαίνει γύρω και μέσα στον ανθρώπινο οργανισμό σε μια δεδομένη στιγμή και το οποίο μπορεί να γίνει προσιτό στη συνείδηση». Ο Rogers υποστηρίζει ότι όλο αυτό το φάσμα των αντιλήψεων, των εμπειριών και του νοήματος που αποδίδονται σε αυτές αποτελεί το φαινομενολογικό πεδίο του ανθρώπου. (Ποταμιάνος 1999, σελ. 286).

Κατά τον Rogers σε όλο το διάστημα της ανθρώπινης ύπαρξης ένα μέρος της ατομικής εμπειρίας «διαφοροποιείται» και δημιουργεί την συνείδηση του εαυτού. Αυτό το μέρος έχει να κάνει λόγο με τις εμπειρίες που αφορούν τον εαυτό, το εγώ, και το εμένα. Σταδιακά, με την επίδραση του οικογενειακού

και κοινωνικού περιβάλλοντος, δημιουργείται ένα ιδιαίτερο, οργανωμένο και σταθερό σύστημα αντίληψης του εαυτού. Να τονιστεί στο σημείο αυτό, ότι ο Εαυτός είναι ένα οργανωμένο σύστημα με το οποίο ο κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον ίδιο του τον εαυτό και ότι η αντίληψη του εαυτού είναι συνειδητή. (Ποταμιάνος 1999, σελ. 287).

Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι συναφής με την έννοια του εαυτού είναι και η αντίληψη του Ιδανικού Εαυτού. Ο Ιδανικός Εαυτός είναι αυτό που θα ήθελε να διαμορφώσει το άτομο. Ο Rogers υποστηρίζει ότι το άτομο ενεργεί και πράττει με κίνητρα και άμυνες που σχηματίζονται ανάλογα με το πώς «αντιλαμβάνεται τον εαυτό σε σχέση με τις εμπειρίες που βιώνει και σε συνάρτηση με αυτό που θα ήθελε να είναι.

Ο άνθρωπος έχει μια τάση για αυτοπραγμάτωση υποστηρίζει ο Rogers, με στόχο να εμπλουτίσει την εμπειρία του και να εξελιχθεί. Η τάση αυτή για αυτοπραγμάτωση αποτελεί το κίνητρο για τη βίωση οποιασδήποτε εμπειρίας. Κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής σχέσης σύμφωνα με τον Rogers, ο θεραπευτής οφείλει να έχει την ικανότητα της ενσυναίσθησης, απεριόριστη θετική κατανόηση, σεβασμό και συμπάθεια προς τον πελάτη, για να μπορέσει να τον βοηθήσει να κατανοήσει και να επιλύσει τα προβλήματά του (Ποταμιάνος 1999, σελ. 288-299).

Η αναγνώριση και η αποδοχή πρέπει να είναι άνευ όρων με σκοπό το άτομο μελλοντικά να επιτύχει μια συμφωνία μεταξύ εμπειρίας και αντίληψης του Εαυτού. (ό.π. σελ. 289).

Οι Lawrence & Oliver στο βιβλίο τους υποστηρίζουν την άποψη ότι οι θεωρίες που αναφέρονται ως φαινομενολογικές ή ανθρωπιστικές μελετούν την αυτοαντίληψη σε σχέση με την

ιδιαιτερότητα του κάθε ατόμου. Επίσης, μελετούν το ιστορικό της εξέλιξής του, χωρίς να τη συνδέουν απαραίτητα με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 241).

Οι παραπάνω συγγραφείς αναφέρουν ότι αυτές εμπνέονται κυρίως από τις θεωρίες της προσωπικότητας και έχουν κλινική κατεύθυνση. Γι' αυτό και το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στις ενδοατομικές διαφορές. Ωστόσο, αντιμετωπίζει το άτομο ως αυτόνομη μονάδα που το ίδιο καθορίζει το είδος των εμπειριών που βιώνει (ό.π. σελ. 237).

Οι Lawrence & Oliver αναφέρουν ότι ο Rogers υποστηρίζει ότι βασική θέση του είναι πως η συμπεριφορά και η αυτοαντίληψη επηρεάζονται όχι τόσο από τις ίδιες τις εμπειρίες αλλά από το ιδιαίτερο νόημα που δίνει κάθε άτομο σε αυτές τις εμπειρίες. (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 251-252).

Άλλωστε ο ίδιος ο όρος φαινομενολογικός είναι αποκαλυπτικός της έμφασης που δίνεται στην υποκειμενική σημασία των εμπειριών του ατόμου, στον τρόπο δηλαδή που οι εμπειρίες φαίνονται (γίνονται αντιληπτές και αξιολογούνται) από το άτομο. Η οργάνωση αυτών των ιδιαίτερων νοημάτων αποτελεί το φαινομενολογικό πεδίο (ό.π. σελ. 251-252).

Στο βιβλίο της η Λεονταρή αναφέρει ότι οι Snygg & Combs υποστηρίζουν ότι «ο άνθρωπος εν μέρει ελέγχεται και εν μέρει ελέγχει το πεπρωμένο του». Το άτομο λοιπόν, δεν είναι έρμαιο των αντιλήψεων των άλλων και των ρόλων που του επιβάλλει η κοινωνία, αλλά το ίδιο καθορίζει το είδος των εμπειριών που βιώνει. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν «δεν

είναι θύμα των γεγονότων , αλλά είναι ικανό να δημιουργεί γεγονότα» (Λεονταρή 1996, σελ. 53).

Οι Lawrence & Oliver υποστηρίζουν ότι η αυτοαντίληψη επηρεάζει με ποικίλους τρόπους τη συμπεριφορά και ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων είναι τέτοια, ώστε να οδηγεί τους άλλους να επιβεβαιώνουν την αντίληψη που έχουν για τον εαυτό τους. Ακόμη υποστηρίζει πως η ανάγκη για εκτίμηση του ατόμου για τον ίδιο του τον εαυτό (αυτοεκτίμηση) και η αποδοχή του εαυτού, αποτελούν βασική προϋπόθεση της θεραπευτικής σχέσης (θεραπευτή – συμβουλευόμενου). (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 257-266).

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η θεωρία αυτή δεν αποτελεί ένα ολοκληρωμένο μοντέλο της προσωπικότητας και της εξελικτικής πορείας του ατόμου. Ωστόσο, είναι μια νέα προσέγγιση στην μελέτη του ατόμου και η οποία ανταποκρίνεται στις ανάγκες του, όπως τις αισθάνεται το ίδιο.

3.5 Η θεωρία της συμπεριφοράς

Ένας από τους πρώτους επιστήμονες της ψυχολογίας της συμπεριφοράς υπήρξε ο J. Watson. Ο J. Watson διατύπωσε την άποψη ότι οι σκέψεις, τα κίνητρα και τα συναισθήματα ενός ατόμου δε μπορούν να ελεγχθούν. Επομένως, η ψυχολογία πρέπει να στρέψει το ενδιαφέρον της στη μελέτη της εξωτερικής συμπεριφοράς, η οποία μπορεί εύκολα να γίνει παρατηρήσιμη. Καινοτομία της θεωρίας του είναι η άποψη πως πρέπει να σταματήσει η ενδοσκόπηση του ατόμου και να αρχίσει αντικειμενικότερη παρατήρηση της συμπεριφοράς

(behaviour), μέσα από τη μελέτη των μυϊκών κινήσεων και των αδενικών εκκρίσεων που είναι οι μόνες ασφαλείς πληροφορίες». (Καλούρη – Αντωνοπούλου 1994, σελ. 35).

Ο κλασικός μπιχεβιορισμός, όπως τον εισήγαγε ο Watson, αναφέρει στο βιβλίο της η Καλούρη – Αντωνοπούλου, στηρίζεται στο σχήμα ερέθισμα – αντίδραση. Πιο συγκεκριμένα, ο επιστήμονας της ψυχολογίας παρατηρεί ο ίδιος άμεσα τα ερεθίσματα που προκαλούν και ενισχύουν την αντίδραση και μελετάει την ανθρώπινη συμπεριφορά σαν απάντηση (αντίδραση) στα ερεθίσματα (παράγοντες – συνθήκες) που την ελέγχουν και την επηρεάζουν. Με αυτό τον τρόπο καταλήγει σε συμπεράσματα και νόμους οι οποίοι μπορούν να καθορίσουν εκ των προτέρων την απάντηση (αντίδραση) ενός ατόμου στα ερεθίσματα. (Καλούρη-Αντωνοπούλου 1994, σελ. 35).

Όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος, κεντρική θέση του συμπεριφορισμού είναι η άποψη ότι η συμπεριφορά του ανθρώπου είναι επίκτητη, δηλαδή τα πάντα για τους συμπεριφοριστές είναι μάθηση και εύκολο κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά διαφοροποιείται, μέσα από το περιβάλλον και την αγωγή. Οι συμπεριφοριστές έχουν περιγράψει τρία είδη μάθησης, τα οποία παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εξέλιξη του ατόμου : 1) Την κλασική εξαρτημένη μάθηση 2) Την συντελιστική μάθηση και 3) Την κοινωνική μάθηση (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 43-44).

Όπως αναφέρει η Μαλικιώση – Λοϊζου στο βιβλίο της, η κλασική εξαρτημένη μάθηση έχει τις ρίζες της στη συστηματική μελέτη και τα πειράματα του Pavlov. Παραδείγματος χάριν, η θέα της τροφής ενός σκύλου (φυσικό

ερέθισμα) προκαλούσε την έκκριση σιέλου στο σκύλο (φυσική αντίδραση). Αυτή είναι μια έμφυτη συμπεριφορά που επιτρέπει στο σκύλο να διατηρείται στη ζωή (Μαλικιώση – Λοϊζου 1996, σελ. 199).

Σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, στην συντελεστική μάθηση έχουμε το Skinner, ο οποίος ήταν εκείνος που όρισε τους νόμους της συντελεστικής μάθησης. Στη διάρκεια της συντελεστικής μάθησης χρησιμοποιούνται αμοιβές για να ενισχυθεί μια συμπεριφορά του ανθρώπινου οργανισμού. Στην συντελεστική μάθηση «στόχος είναι να ενισχυθεί ένας συντελεστής δηλ. μια συμπεριφορά, αυξάνοντας τη συχνότητα αντίδρασης». Οι περισσότερες συμπεριφορές συμβαίνουν κατ' αρχάς τυχαία. Για να αποκτήσει ο άνθρωπος μια νέα συμπεριφορά «θα πρέπει η συγκεκριμένη του αντίδραση να ακολουθηθεί από ένα γεγονός στο περιβάλλον που θεωρείται ενισχυτικό από τον άνθρωπο». Σ' αυτή την φάση αυξάνεται η πιθανότητα να επαναλάβει ο άνθρωπος και στο μέλλον τη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Στη συντελεστική μάθηση χρησιμοποιούνται αμοιβές ή τιμωρίες για να «αυξηθεί ή να μειωθεί αντίστοιχα, η συχνότητα της συμπεριφοράς».(ό.π. σελ. 200-201).

Και στην μιμητική μάθηση, η Μαλικιώση – Λοϊζου αναφέρει τον Albert Bandura, ο οποίος ονομάζει κοινωνική μάθηση, τη μάθηση μέσω της παρατήρησης και της μίμησης προτύπων. Και όπως είναι ήδη γνωστό, ένα μεγάλο μέρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποκτάται μέσω της παρατήρησης και τη μίμηση της συμπεριφοράς. Το άτομο δηλ. ταυτίζεται με κάποιο άλλο πρόσωπο και μιμείται τη συμπεριφορά του. Με το σκεπτικό αυτό εξήγησε και ο Bandura την επιθετική

συμπεριφορά στα μικρά παιδιά. Αναφέρει επίσης, ότι η σωστή προβολή βίντεο και ταινιών στην επίδειξη προτύπων μπορεί να προσφέρει πολλά και στην πρόληψη προβλημάτων. (ό.π. σελ. 201).

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και προσωπικότητα αποτελείται και από θετικές και αρνητικές συνήθειες και ο εαυτός ανάλογα με την κατάσταση ενεργεί θετικά ή αρνητικά. Βασική θέση των συμπεριφοριστών είναι ότι η συμπεριφορά του εαυτού είναι αποτέλεσμα μάθησης. Όπως αναφέρει και ο John Locke, ο άνθρωπος κατά τη γέννησή του είναι *tabula rasa* και δεν είναι ούτε καλός ούτε κακός. Και καθώς το άτομο μαθαίνει να αντιδρά στο περιβάλλον του, σχηματίζεται η συμπεριφορά και η προσωπικότητά του. (ό.π. σελ. 198-199).

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε διεξοδικά στα στάδια ανάπτυξης του εαυτού από τη στιγμή της γέννησης του ατόμου μέχρι την ενήλικη ζωή. Θα ασχοληθούμε δηλαδή με την ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού σε όλες τις ηλικίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού

Ο άνθρωπος κάθε ηλικίας δέχεται ερεθίσματα από το περιβάλλον, τα οποία διαταράσσουν την ψυχική ισορροπία του. Για να μη κινδυνεύσουν η ζωή του, η αξιοπρέπεια του, τα συμφέροντά του, αναγκάζεται να ενεργοποιήσει όλες τις σωματικές και πνευματικές του δυνάμεις. Έτσι, κατορθώνει να ξεπεράσει την προβληματική κατάσταση και να επανακτήσει την ισορροπία και τη ηρεμία του.

Σε πολλές όμως περιπτώσεις τα ερεθίσματα, τα οποία διαταράσσουν την ψυχική ισορροπία του, προέρχονται από το ίδιο το «Εγώ» του ατόμου. Το 'εγώ' επιθυμεί να ικανοποιήσει τις επιθυμίες, να πραγματοποιήσει τα ιδεώδη και τοις φιλοδοξίες του και να βελτιώνεται διαρκώς. Για να πετύχει τις επιδιώξεις του, κινητοποιεί τις σωματικές και πνευματικές δυνάμεις του αυτοβούλως.

Καθένας είναι υπεύθυνος για την πνευματική καλλιέργεια, την εξέλιξη των πνευματικών του δυνάμεων, την συμπεριφορά του, τη λήψη αποφάσεων, σύμφωνα με τις δυνάμεις του και το κοινωνικό του συμφέρον. Η διαδικασία διαμόρφωσης της αυτοεκτίμησης συμπίπτει με την διαμόρφωση της προσωπικότητας και συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη του «εαυτού». Η συνειδητοποίηση του εαυτού (εφόσον πρόκειται για μια αντανακλαστική έννοια) συνοδεύεται απαραίτητα από μια συναισθηματική επένδυση. Επομένως, η διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης γίνεται συγχρόνως με την εξέλιξη του εαυτού ως ατόμου ξεχωριστού από τους άλλους.

Σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης του εαυτού, υπάρχουν διάφορες αντίθετες απόψεις. Έτσι, έχουμε από την μια πλευρά, αυτούς που υποστηρίζουν ότι η συνειδητοποίηση του εαυτού γίνεται σε πολύ μικρή ηλικία, γιατί το βρέφος είναι ήδη «προγραμματισμένο να διακρίνει και να διαμορφώνει από τους πρώτους μήνες της ζωής του διαφορετικές παραστάσεις για τον εαυτό του και για τον άλλο. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τις θεωρίες της εξελικτικής πορείας του εαυτού, η συνειδητοποίηση φαίνεται να γίνεται σταδιακά και παράλληλα με την συνειδητοποίηση του άλλου. π.χ. η μητέρα ή κάποιο άλλο άτομο που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με το παιδί στον ίδιο βαθμό. Επίσης, οι νέες πληροφορίες που δέχεται το άτομο από το κοινωνικό του περιβάλλον, ωθούν το άτομο σε συνεχείς αλλαγές.

Παρακάτω, θα αναφερθούμε αναλυτικά στα χαρακτηριστικά της αίσθησης του εαυτού από τη στιγμή της γέννησης μέχρι και τα βαθιά γεράματα της ζωής του ανθρώπου, όσο πιο αναλυτικά γίνεται.

4.1 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού από την γέννηση μέχρι την ηλικία των δύο ετών

Το βρέφος από τη γέννησή του έχει μια συγκεχυμένη εικόνα του κόσμου, την οποία επικεντρώνει στον εαυτό του.

Όπως αναφέρει ο Χαραλαμπίδης στο βιβλίο του, ο J. Piaget ονομάζει αισθησιοκινητική περίοδο. Το διάστημα από

τη γέννησή του μέχρι την ηλικία των δύο ετών. Το βρέφος στηρίζεται σε απλές αισθητηριακές και κινητικές δραστηριότητες. Το νεογέννητο είναι εφοδιασμένο με ορισμένα ενδογενή πρότυπα συμπεριφοράς, τα αντανακλαστικά π.χ. να σφίγγει ό,τι βρίσκεται στα χέρια του. Η κατανόηση του κόσμου βασίζεται στην άμεση τοποχρονική επαφή με τα αντικείμενα που σχετίζονται με αυτά, στο άμεσο τοποχρονικό περιβάλλον (ικανότητα βρέφους π.χ. να βλέπει και να πιάνει). Όταν το βρέφος αρχίζει να αναγνωρίζει τη μονιμότητα στα αντικείμενα (δηλαδή τα αντικείμενα υπάρχουν ακόμη και όταν δεν είναι παρόντα και δεδομένα στις αισθήσεις μας), αρχίζει να τα αναπαριστάνει στο μυαλό του με εικόνες και κάνουν τους πρώτους στοιχειώδεις συλλογισμούς με τη βοήθεια αυτών των εικόνων (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 201-202).

Η Ιωαννίδου – Τζόνσον στο βιβλίο της αναφέρει την θεωρία της Mahler, η οποία διακρίνει τέσσερα στάδια από τη γέννηση μέχρι το δεύτερο χρόνο. Η διαδικασία του αποχωρισμού από τη μητέρα, βοηθά το βρέφος να συνειδητοποιήσει την αυθύπαρκτη ατομικότητά του. Έτσι, έχουμε τα εξής στάδια : την διαφοροποίηση, την πρακτική εξάσκηση, την προσέγγιση και την παγίωση της ατομικότητας (Τζόνσον – Ιωαννίδου 1998, σελ. 36-38).

Σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα στο πρώτο στάδιο της διαφοροποίησης και της ανάπτυξης της εικόνας του σώματος, ο αποχωρισμός από την μητέρα απειλεί την ύπαρξη του βρέφους. Τα βρέφη κατέχουν από πολύ νωρίς την ικανότητα να «εκφράζουν τις αντιδράσεις τους στις διαφοροποιήσεις που λαμβάνουν χώρα στο περιβάλλον τους». Μια αρνητική εμπειρία κατά τη διάρκεια της αποκοπής από τη μητέρα θα είχε

ως συνέπεια την αναστολή της ανάπτυξης του βρέφους και την ανάπτυξη άκαμπτων προκαταλήψεων (ό.π. σελ. 36-38).

Το δεύτερο στάδιο της πρακτικής εξάσκησης «είναι κρίσιμο για την ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης του βρέφους». Αρχίζει από τον 7^ο μήνα και διαρκεί μέχρι τον 18^ο μήνα, όπου τα μωρά γίνονται περίεργα και «κάνουν προσπάθειες για σωματικό αποχωρισμό». Ταυτόχρονα, μένουν προσκολλημένα στην μητέρα τους και χρειάζονται την παρότρυνση της για να αισθάνονται ασφαλή, όταν εξερευνούν τον χώρο γύρω τους. Η παρότρυνση της μητέρας αναπτύσσει την αίσθηση της ικανότητας του μωρού κα επομένως της αυτοεκτίμησης. Αν δεν αισθανθεί την ξεχωριστή αυθύπαρκτη ατομικότητά του, μπορεί να ανασταλεί η ενδυνάμωση της αυτοεκτίμησης (ό.π. σελ. 36-38).

Στο τρίτο στάδιο της προσέγγισης, η Ιωαννίδου – Τζόνσον αναφέρει ότι διαρκεί μέχρι τους 30 μήνες. «Τα βρέφη αναπτύσσουν τις πρωιμότερες μορφές εν-συναίσθησης και βρίσκονταν στην απαρχή της δημιουργίας της ταυτότητας του γένους». Η θετική αίσθηση του εαυτού και του αντικειμένου επιτυγχάνεται και εδώ μόνο αν το βρέφος έχει μια θετική σχέση με το σημαντικό πρόσωπο που το φροντίζει (ό.π. σελ. 36-38).

Και τέλος, στο τέταρτο στάδιο έχουμε την παγίωση της ατομικότητας και την απαρχή σταθερότητας συναισθηματικού αντικειμένου. Εδώ το παιδί μπορεί να αντέχει ένα ολοκληρωμένο φάσμα συναισθημάτων. Το παιδί μπορεί να αναπαριστά την εικόνα της μητέρας του, όταν εκείνη είναι απύσχα. Και αυτή η φάση εξαρτάται από την άνετη σχέση με την μητέρα – βρέφους για να είναι επιτυχής (ό.π. σελ. 36-38).

Όπως αναφέρει και ο Παρασκευόπουλος στην θεωρία του ο Erikson κάνει λόγο για την αναπτυξιακή κρίση της εμπιστοσύνης – δυσπιστίας στην ηλικία αυτή. Σε αυτή την ηλικία, το παιδί βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση με τα πρόσωπα που το περιστοιχίζουν και το μεγαλώνουν. Αν το βρέφος αισθάνεται ότι οι γονείς του το αγαπούν και ικανοποιούν τις ανάγκες του αμέσως, τότε αναπτύσσει το αίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης. Σε αντίθετη περίπτωση, (αν δηλαδή αδιαφορούν γι' αυτό) αναπτύσσει το αίσθημα της δυσπιστίας και της ανασφάλειας (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 54-55).

4.2 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας (2 – 5 ετών)

Κατά τη νηπιακή ηλικία συντελείται η πολυδιάστατη ψυχική ωριμότητα στη νόηση, στη γλώσσα, στο συναίσθημα και στις κοινωνικές προδιαθέσεις.

Ο Χαραλαμπίδης αναφέρει ότι ο Piaget ονομάζει με προλογικό στάδιο, το διάστημα που εκτείνεται από το 3^ο έως το 6^ο έτος. Διαιρεί το στάδιο αυτό σε δύο φάσεις : α) την καθαρά προλογική σκέψη και β) την διαισθητική σκέψη. Στην καθαρά προλογική σκέψη (3-5 ετών) το νήπιο είναι ανίκανο να βάλει τον εαυτό του στη θέση του άλλου, πιστεύει ότι τα αντικείμενα είναι έμψυχα και παρουσιάζει τον κόσμο όπως τον ξέρει και όχι όπως τον βλέπει. Η σκέψη του επίσης είναι αναλογική και σχηματίζει αθροίσματα και όχι σύνολα (άθροισμα είναι κάτι το άμορφο ασυστηματοποίητο ενώ το σύνολο είναι το αντίθετο

από το άθροισμα). Ακόμη, κάνει τυχαίες συσχετίσεις και είναι ανίκανο να οδηγήσει την σκέψη του προς πολλές κατευθύνσεις ταυτόχρονα (αδυναμία αναστρεψιμότητας), καθώς και αδυνατεί να σκέφτεται ταυτόχρονα την ολότητα και τα μέρη της (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 202-203).

Το στάδιο της διαισθητικής σκέψης (5-6 ετών) είναι μια μεταβατική περίοδος και τα νήπια αρχίζουν να αντιλαμβάνονται την προβληματική κατάσταση στην ολότητά της, αλλά αδυνατούν να την εκφράσουν λογικά και γλωσσικά. Ένα βασικό γνώρισμα του προλογικού σταδίου είναι ο εγωκεντρισμός και η μίμηση του νηπίου (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 202-203).

Όπως παρατηρεί ο Δερβίσης, οι κοινωνικές σχέσεις του παιδιού σχηματίζουν τη βάση της προσωπικής του ύπαρξης. Το νήπιο αρχίζει σιγά-σιγά να παρατηρεί τα δεδομένα του περιβάλλοντός του, να σχηματίζει παραστάσεις από τον άμεσο χώρο του και να δημιουργεί συναισθηματικές σχέσεις με τους άλλους σημαντικούς ανθρώπους στη ζωή του (Δερβίσης 1984, σελ. 112).

Οι εμπειρίες της ζωής του νηπίου αρχίζουν να επενεργούν στην συναισθηματική του φύση και να δημιουργούν διάφορα ερεθίσματα που επηρεάζουν τη συμπεριφορά του. Αρχίζει να μιμείται τους ενήλικους και τους συνομηλίκους. Η ειλικρινής έκφραση των συναισθημάτων του στη φάση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι δεν μπορεί να «υποκριθεί και να διαφοροποιήσει την συμπεριφορά του σε σχέση με τα συναισθήματά του» (Δερβίσης 1984, σελ. 112).

Αξίζει επίσης, να αναφερθεί ότι ο Παρασκευόπουλος τονίζει την αναπτυξιακή κρίση του Εγώ του Erikson για τη

νηπιακή ηλικία. Πρόκειται για την Αυτονομία ή Αμφιβολία (2^ο και 3^ο έτος) και την Πρωτοβουλία ή Ενοχή (3^ο ως 6^ο έτος). Στην φάση της Αυτονομίας – Αμφιβολίας το νήπιο εγκαταλείπει την πλήρη εξάρτηση από τους γονείς και αρχίζει να εξερευνά τον κόσμο γύρω του. «Ο τρόπος, με τον οποίο θα αντιμετωπίσουν οι γονείς την τάση του παιδιού για ενεργητικό έλεγχο του περιβάλλοντος και για την επιβεβαίωση του Εγώ, καθορίζει κατά πόσο το παιδί θα αποκτήσει αυτονομία και αυτοπεποίθηση ή αμφιβολία και ανασφάλεια». Αν δηλαδή αισθανθεί ότι οι γονείς αλληλεπιδρούν πάνω του, ώστε να το αφήνουν να ενεργεί με το δικό του τρόπο, τότε νιώθει εσωτερική ικανοποίηση. Αντίθετα, αν οι γονείς είναι υπερπροστατευτικοί και δεν το αφήνουν να ενεργεί μόνο του, αναπτύσσει το αίσθημα της ντροπής και της αμφιβολίας. (Παρασκευόπουλος 1985, 2^{ος} τόμος, σελ. 94).

Κατά το 3^ο έως το 6^ο έτος, το στοιχείο που επικρατεί στην διαμόρφωση της προσωπικότητας είναι η απόκτηση πρωτοβουλίας ή ενοχής. Βασικό γνώρισμα της ηλικίας αυτής είναι η κάθε είδους δημιουργική δράση. Αν το παιδί νιώθει ότι επιτυγχάνει στις δραστηριότητές του, αποκτά την τάση να αναζητά δημιουργικές εμπειρίες και να αναπτύσσει πρωτοβουλία. Αν οι επιδιώξεις του Υπερεγώ του είναι σύμφωνες με τις απαντήσεις των γονέων του, δε νιώθει ενοχές. Αν έρχονται όμως σε αντίθεση με το αξιολογικό σύστημα των γονέων, τότε νιώθει ενοχή για οτιδήποτε επιχειρεί στην πραγματικότητα ή στη φαντασία του. (Παρασκευόπουλος 1985, 2^{ος} τόμος, ό.π. σελ. 94).

Κατά την Οιδιπόδεια αυτή περίοδο, το αγόρι και το κορίτσι διακατέχονται από αρνητικά εχθρικά συναισθήματα το

αγόρι για τον πατέρα και το κορίτσι προς τη μητέρα, σύμφωνα με τον Freud στο βιβλίο των Lawrence & Oliver σελ. 156. (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 156).

Σύμφωνα πάλι με τον ίδιο συγγραφέα σε μια μελέτη βρέθηκε ότι στα παιδιά της ηλικίας 3-6 ετών αυξάνεται η προτίμηση που εκδηλώνουν τα παιδιά προς το γονέα του ίδιου φύλου. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα λύνεται όταν το παιδί ταυτιστεί με τον γονέα του ίδιου φύλου (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 158).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι στην ηλικία αυτή τα παιδιά αρχίζουν σιγά – σιγά να εμφανίζουν κάποιες βασικές δεξιότητες του εαυτού τους ως δημιουργικό ή μη δημιουργικό.

Όπως είναι γνωστό, το παιδί της ηλικίας αυτής ανήκει σε δύο ομάδες. Από την μια πλευρά έχουμε την οικογένεια και τις διαπροσωπικές σχέσεις που διαμορφώνονται μέσα σ' αυτήν και από την άλλη την ομάδα των συνομηλίκων.

Αργότερα δηλαδή, όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος, όταν ο κύκλος των διαπροσωπικών σχέσεων και επαφών επεκτείνεται π.χ. στη γειτονιά, στο νηπιαγωγείο ή στον παιδικό σταθμό, η τάση του παιδιού της νηπιακής ηλικίας για προσκόλληση και αλληλεπίδραση με τους συνομηλίκους γίνεται όλο και πιο έντονη, ενώ διαπιστώνεται μια μείωση του ενδιαφέροντος του παιδιού για τους μεγάλους. Έτσι, βλέπουμε ότι η ομάδα των συνομηλίκων παίζει έναν και πιο μεγάλο ρόλο στην κοινωνικοποίηση του (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 106).

Σύμφωνα πάλι με τον ίδιο συγγραφέα με την είσοδο του παιδιού στο χώρο του νηπιαγωγείου, το παιδί έχει σχηματίσει στο νου του μια ξεκάθαρη ιδέα της «ομάδας» και του

«ανήκειν» στην ομάδα. Μέσα στην ομάδα, το παιδί με το παιχνίδι μπορεί να έρθει πιο κοντά με τα άλλα παιδιά και έτσι γίνεται μια ομάδα αναφοράς απ' όπου το παιδί υιοθετεί και τα διάφορα πρότυπα συμπεριφοράς (π.χ. τι είναι σωστό και τι όχι).

Ο Παρασκευόπουλος υποστηρίζει ότι η σχέση παιδιού – παιδιού και παιδιού – ενήλικα που διαμορφώνονται στην ομάδα είναι διαφορετικές αλλά και ότι όλα σχεδόν τα παιδιά δέχονται τις ίδιες επιδράσεις και θα πρέπει να ανταποκριθούν όλα τα παιδιά στις ίδιες βασικές απαιτήσεις της ομάδας. Π.χ. ο δάσκαλος θα πρέπει να δείξει κατανόηση, υποχωρητικότητα υπέρ του παιδιού. Αντίθετα, όταν το παιδί αλληλεπιδρά στην ομάδα των συνομηλίκων, η σημαντικότερη επίδραση που δέχεται το παιδί είναι η ομαλοποίηση των ιδιομορφιών της οικογένειας. Έτσι, ορισμένες ιδιομορφίες του παιδιού μέσα στην ομάδα μετριαζονται και αντισταθμίζονται. Για παράδειγμα, το χαϊδεμένο παιδί θα διαπιστώσει μέσα στην ομάδα των συνομηλίκων ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι αμοιβαίες και ισότιμες, θα μάθει να σέβεται τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των άλλων παιδιών (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 106-107).

Τέλος, όπως αναφέρει η Χ. Κατσορίδου – Παπαδοπούλου, μέσα από την κοινωνική εργασία με ομάδες στο σχολείο επιδιώκονται τα εξής :

- α) Η κάλυψη αναγκών για κοινωνική μάθηση και ενθάρρυνση της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης.
- β) Η ανάγκη νέων γνώσεων και δεξιοτήτων των μελών για επικοινωνία και σχέσεις.

γ) Η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης του ατόμου – μέλους από το επίτευγμα.

δ) Η ενθάρρυνση και η καθοδήγηση να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τα κοινά προβλήματα και να μειώσουν το άγχος και την πίεση που έχουν.

ε) Η δημιουργία και η υλοποίηση έργου (Χ. Κατσορίδου – Παπαδοπούλου 1993, σελ. 36-37).

4.3 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας (6-12 ετών)

Κατά τη λανθάνουσα περίοδο (7^ο ως 11^ο έτος) όπως αναφέρει στο βιβλίο του ο Ποταμιάνος περιλαμβάνεται ένα χρονικό διάστημα το οποίο χαρακτηρίζεται : α) από την παρακμή της παιδικής σεξουαλικότητας β) από την εδραίωση της απώθησης και την εμφάνιση της παιδικής αμνησίας και γ) από την έναρξη του ενδιαφέροντος του παιδιού και για άλλες δεξιότητες και στόχους, καθώς ακόμα και από άλλες δραστηριότητες και ικανότητες π.χ. διανοητικές, σχολικές (Ποταμιάνος 1999, σελ. 97).

Ο Χαραλαμπίδης αναφέρει ότι ο Piaget ονομάζει την περίοδο αυτή του παιδιού ως το στάδιο των συγκεκριμένων λογικών σκέψεων. Η σκέψη του παιδιού γίνεται αναστρέψιμη (αναίρεση – αντιστάθμιση), μπορεί να συλλάβει συγκεκριμένες σχέσεις και να κατανοήσει αφηρημένες έννοιες. Επίσης, αποκτά την έννοια της διατήρησης φυσικών μεγεθών π.χ. μήκος, βάρος και τελικά μέσα από τέτοιους συσχετισμούς που

στηρίζονται στην παρατήρηση, αποκτά με τη λογική, το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης που αναφέρεται σε συγκεκριμένες καταστάσεις, πράγματα και φαινόμενα. (Χαραλαμπίδης 1987, σελ. 204-205).

Όπως παρατηρεί και ο Παρασκευόπουλος κατά τη σχολική ηλικία κυριαρχεί η αναπτυξιακή κρίση του Erikson για παραγωγικότητα ή ανεπάρκεια. Το παιδί έχει πια αποκτήσει τις γνώσεις και τις δεξιότητες για να εκτελεί έργα, σύμφωνα με τις δικές του επιδιώξεις και τις επιθυμίες των άλλων. Αρχίζει να νιώθει ικανοποίηση και χαρά, όχι μόνο όταν με δική του πρωτοβουλία επιλέγει ελεύθερα να επιχειρήσει ποικίλες δραστηριότητες αλλά προπαντός, όταν τις ολοκληρώνει και γίνεται παραγωγικό. Με αυτό τον τρόπο το παιδί νιώθει άξιο, ικανό, αναπτύσσει τον αυτοέλεγχο και την συνεργασία με τους άλλους, οργανώνει την σκέψη του και διατηρεί την προσοχή και το ενδιαφέρον του κ. α. (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 152).

Αν η οικογένεια και το σχολείο ενθαρρύνουν και ενισχύουν τις προσπάθειες του παιδιού, τότε αυτό θα νιώθει ότι είναι ικανό να ασκεί έλεγχο στο περιβάλλον του και πώς είναι παραγωγικό. Αντίθετα, αν εμποδιστεί αυτή η αναπτυξιακή τάση του παιδιού, τότε υπάρχει ο κίνδυνος να αναπτυχθεί το συναίσθημα της κατωτερότητας και της ανεπάρκειας. Επίσης, κάτι άλλο που θα πρέπει να προσεχθεί στην ηλικία αυτή είναι ο κίνδυνος να ενισχυθεί τόσο πολύ η φιλοπονία, ώστε να θεωρεί την εργασία και την παραγωγικότητα ως το μόνο κριτήριο της αξίας ή της απαξίας του ανθρώπου. (Παρασκευόπουλος 1985, 3^{ος} τόμος, σελ. 152-153).

Η Λεονταρή υποστηρίζει ότι κατά την ηλικία αυτή, παρατηρείται μια στροφή προς τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού και γίνονται αυξανόμενες αναφορές σε ψυχολογικά γνωρίσματα κατά την απόπειρα περιγραφής του εαυτού. Ακόμη, τα παιδιά κατανοούν το γεγονός πως κάποιος διαφέρει από τους άλλους, όχι μόνο γιατί διαφέρει εξωτερικά ή κατέχει διαφορετικά υλικά αγαθά αλλά και επειδή έχει διαφορετικά συναισθήματα. (Λεονταρή 1996, σελ. 109-110).

Τέλος, να αναφερθεί πως το σχολείο είναι ο κύριος χώρος, όπου δοκιμάζεται η παραγωγικότητα και η φιλοπονία του παιδιού. Αυτό συμβαίνει γιατί είναι συνδεδεμένο με τις επιδόσεις και τις συγκριτικές αξιολογήσεις των επιδόσεων αυτών μεταξύ των παιδιών. Το ενδιαφέρον των παιδιών στρέφεται όχι μόνο στο τι μπορούν να κάνουν, αλλά στο τι μπορούν να κάνουν καλά σε σύγκριση με τους συνομηλικούς τους. (Παρασκευόπουλος 1988, σελ. 154)

Η αυτό-αξιολόγηση των παιδιών στηρίζεται στη σύγκριση των επιδόσεων με τα άλλα παιδιά. Και σ' αυτό ακριβώς το σημείο καλείται ο εκπαιδευτικός να ανακαλύψει και να αξιοποιήσει τρόπους, για να αυξήσει το αυτό-συναίσθημα των μαθητών του (π.χ. εξατομίκευση εργασίας για να δίδεται η δυνατότητα για διάκριση σε κάποιο τομέα, να χρησιμοποιεί ενδο-ατομικά και δι-ατομικά κριτήρια). (Παρασκευόπουλος 1985, 3^{ος} τόμος, σελ. 154).

4.4 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού κατά την περίοδο της εφηβείας (13-18 ετών)

Με την είσοδο του νέου στην εφηβεία, διαπιστώνεται μια ανασύσταση της προσωπικότητας που έχει ως αφετηρία την αλλαγή της σωματικής εικόνας και την αναζήτηση ταυτότητας, με σκοπό την ένταξη στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Όπως παρατηρεί ο Χασάπης, τα κύρια φαινόμενα που συντελούνται στην ανάπτυξη της προσωπικότητας κατά την εφηβεία είναι : α) «Η μετάβαση από τη σεξουαλική ανωριμότητα στη σεξουαλική ωριμότητα β) Η μετάβαση από τη συναισθηματική εξάρτηση των γονιών στην συναισθηματική ανεξαρτησία και την πλήρη χειραφέτηση γ) Η διαμόρφωση μιας σταθερής, ολοκληρωμένης και ενοποιημένης πνευματικής ταυτότητας που θα συνοδεύει το άτομο σ' όλη την υπόλοιπη ζωή του». (Χασάπης 1980, σελ. 272)

Επίσης, παρατηρείται η απόρριψη των παλιών προτύπων και η αναζήτηση μιας διαφοροποιημένης και συγχρόνως, κοινωνικοποιημένης εικόνας του εαυτού. Ακόμη, μπορούν να αξιοποιήσουν τις εμπειρίες τους και να επιλύσουν τα προβλήματά τους με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Η σκέψη αποκτά την ανώτερη δυνατή ευελιξία κατά την εφηβεία, καθώς απελευθερώνεται από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της και χειρίζεται σύμβολα που αναφέρονται σε αφηρημένο, τυπικό περιεχόμενο.

Όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος στο βιβλίο του, σύμφωνα με την θεωρία του Erikson, το άτομο στην ηλικία αυτή βρίσκεται στην αναπτυξιακή κρίση της απόκτησης ταυτότητας του Εγώ ή στην σύγχυση ρόλων. Το άτομο στην

εφηβική ηλικία καλείται να διαμορφώσει μια εικόνα για τον εαυτό του, ως ένα ξεχωριστό, μοναδικό και ανεπανάληπτο πρόσωπο, το οποίο έχει τη δική του αξία. Ο έφηβος διαμορφώνει την κοσμοθεωρία του και την φιλοσοφία σε ένα ενιαίο και σταθερό σύνολο και αποκτά μια σαφή εικόνα του ποιος είναι. Αυτό το πετυχαίνει συμπεριλαμβάνοντας διάφορες ταυτίσεις, σχέσεις, ρόλους, ενδιαφέροντα, στάσεις και εμπειρίες του παρελθόντος σε ένα ενιαίο σύνολο. Επίσης, πρέπει να αποκτήσει μια σαφή εικόνα για το ρόλο που πρόκειται να διαδραματίσει μέσα στην κοινωνία. Αν ο έφηβος κατορθώσει να ενώσει όλες τις προηγούμενες εμπειρίες και να δώσει την προοπτική της συνέχειας από το παρελθόν στην προετοιμασία για το μέλλον, τότε θα αποκτήσει μια σαφή εικόνα της ταυτότητάς του. Σε αντίθετη περίπτωση π.χ. λόγω δυσμενών κοινωνικών συνθηκών ή προσκόλληση σε κάποιο άλλο στάδιο κ.τ.λ., τότε ο έφηβος έχει μια έλλειψη σαφούς και ολοκληρωμένης ταυτότητας, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε αυτό που ο Erikson αποκαλεί σύγχυση ρόλων. (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 163-165)

Να σημειωθεί πως ο ρόλος των γονιών στη φάση αυτή, φαίνεται να παραμερίζεται και να αποκτούν μεγαλύτερη σημασία άλλοι παράγοντες, όπως η ομάδα των συνομηλίκων και νέα πρότυπα που προέρχονται από το ευρύτερο περιβάλλον.

Όπως αναφέρει ο Χασάπης, η κάθε ταύτιση, η οποία συνεχίζεται και στην εφηβεία περιέχει μια θέση ή μια ιδέα ή μια αρχή. Οι ταυτίσεις αυτές μπορεί να φέρουν αλληλοσυγκρουόμενες ή αλληλοαναιρεθείσες αρχές ή ιδέες, με συνέπεια στο τέλος της εφηβείας να έχει μια σύγχυση. Επίσης, οι έφηβοι εμφανίζονται συχνά με διαφορετικές απόψεις κάθε

φορά. Η ασταθής αυτή συμπεριφορά αρχίζει να ενοχλεί και τους ίδιους τους εφήβους, στο τέλος της εφηβείας. Έτσι, αρχίζουν να μελετούν διάφορα βιβλία φιλοσοφικού, κοινωνικού, πολιτικού περιεχομένου και άλλα. Μόλις καταλήξει σε σταθερές και εξατομικευμένες θέσεις, αρχές και ιδέες, μπορεί πια να θεωρηθεί ενήλικας (Χασάπης 1980, σελ. 271-272).

4.5 Η ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού των ενηλίκων

Κατά την περίοδο της ενήλικης ζωής γίνονται οι μεγάλες εφευρέσεις της τέχνης, της επιστήμης, της πολιτικής κ.α., οι οποίες συντελούν στην ανάπτυξη της επόμενης γενιάς. Το άτομο έχει ωριμάσει ψυχολογικά, έχει αποκτήσει ένα καθαρότερο προσανατολισμό για το ενδιαμέσο και πιο απόμακρο μέλλον του και εισέρχεται σε μια περίοδο σχετικής ηρεμίας με μια πιο ολοκληρωμένη πνευματική ταυτότητα.

Όπως αναφέρει ο Χασάπης «η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση όλων των ψυχικών και λειτουργιών και ιδιοτήτων που αποκτήθηκαν μέχρι τώρα και την εμφάνισή τους σ' ένα ενοποιημένο σύνολο. Το άτομο χρησιμοποιεί όλες τις ικανότητες που έχει αποκτήσει. Νέες ικανότητες δεν εμφανίζονται, γιατί η ανάπτυξη του ατόμου έχει φτάσει στο τέλος της» (Χασάπης 1980, σελ. 335).

Ο Στυλιάρης παρατηρεί ότι η στρατιωτική θητεία υποβοηθά την κοινωνική ωρίμανση των ανδρών, καθώς αποβάλλουν πολλά από τα ελαττώματά τους όπως ο ατομισμός,

η εγωπάθεια κ.α. Η ομαδική ζωή στο στρατό καλλιεργεί την πειθαρχία, την τάξη, την συνεργασία και βοηθούν το νέο να ωριμάσει. Επίσης, αναφέρει πως και η συζυγική ζωή συντελεί στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και την ψυχολογική ωριμότητα. Οι σύζυγοι θυσιάζουν ένα μέρος των ανέσεων και των δυνάμεων στο σύζυγο της ζωής τους. Η συνύπαρξη στο ίδιο χώρο με κάποιο άλλο άτομο συντελεί στο να αποβάλλουν ιδιοτροπίες κ.α. Να σημειωθεί ακόμη πως η γέννηση και η ανατροφή των παιδιών υποβοηθά ακόμη περισσότερο την ωρίμανση της προσωπικότητας (Στυλιάρας 1974,σελ. 385-386).

Όπως υποστηρίζει και ο Ιντζεσίρογλου «ο τρόπος και ο βαθμός ένταξης του ενηλίκου στην κοινωνία, όπως επίσης και η όλη προσωπικότητα του (π.χ. ευφυΐα, συναισθηματικότητα, κοινωνικότητα, ηθικότητα) παρουσιάζουν μια αξιολογη σταθερότητα». Αλλάζουν μόνο σε άμεση συνάρτηση με συγκεκριμένες αλλαγές του περιβάλλοντος και κυρίως σε σχέση με τις απαιτήσεις των νέων κοινωνικών ρόλων, τους οποίους θα παίξει ο ίδιος ο ενήλικας εξαιτίας συγκεκριμένων ραγδαίων αλλαγών είτε στο επάγγελμα (ανεργία κ.α.) είτε στην οικογένεια π.χ. διαζύγιο κ.τ.λ. (Ιντζεσίρογλου σελ. 225).

Ο Παρασκευόπουλος κάνει λόγο για την αναπτυξιακή κρίση της Οικειότητας ή της Απομόνωσης του Erikson στην φάση αυτή ζωής του ανθρώπου. Αν το άτομο κατορθώσει να παίρνει και να δίνει αγάπη, στοργή και ενδιαφέρον από τους άλλους και κυρίως από το σύντροφό του, τότε αναπτύσσει το συναίσθημα της οικειότητας στις σχέσεις. Σε αντίθετη περίπτωση οδηγείται στην αίσθηση της απομόνωσης και της μειωμένης αυτοεκτίμησης (Παρασκευόπουλος 1985, 1^{ος} τόμος, σελ. 56).

Στη μέση ηλικία, ο άνθρωπος έχει περιορίσει τις δραστηριότητές του (35-60 ετών). Σ' αυτή τη φάση, το άτομο θέλει να επανεκτιμήσει τους σκοπούς του, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες της οικογένειάς του.

Όπως τονίζει ο Στυλιάρης «έχει εγκαταλείψει τον πολιτικό, τον θρησκευτικό, τον επαγγελματικό εγωκεντρισμό και σέβεται τις πολιτικές, τις θρησκευτικές, τις επαγγελματικές πεποιθήσεις, οι οποίες είναι αντίθετες με τις δικές του πεποιθήσεις» (Στυλλιάρης 1974, σελ. 291).

Οι στόχοι που θέτει το άτομο βρίσκονται μέσα στα όρια της λογικής και των δυνατοτήτων του, ώστε να είναι δυνατόν να τους υλοποιήσει.

Μετά τα 65 χρόνια παρατηρείται μια μείωση των σωματικών και των ψυχικών ικανοτήτων του ατόμου.

Όπως αναφέρει ο Χαραλαμπόπουλος, σύμφωνα με την θεωρία του Erikson σ' αυτό το στάδιο το άτομο εξετάζει όλο τον κύκλο της ζωής του. Αν το άτομο έχει περάσει όλες τις αναπτυξιακές κρίσεις με επιτυχία, νιώθει ικανοποίηση από τον εαυτό του, έχει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του. Αντίθετα, αν δεν μπορέσει να ξεπεράσει με επιτυχία τις προηγούμενες αναπτυξιακές κρίσεις, τότε αισθάνεται ανίσχυρο, ανάξιο, απορριπτόμενο και οδηγείται στην απελπισία, την απομόνωση (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ.217).

Με την πάροδο του χρόνου, η μνήμη εξασθενεί, η κρίση χειροτερεύει, η μάθηση επιβραδύνεται, η βούληση και η δημιουργική φαντασία του περιορίζονται. Επίσης, διακατέχεται από συναισθήματα ανασφάλειας και εξάρτησης από τους άλλους.

Στο κεφαλαίο αυτό, αναφέρθηκαν τα στάδια ανάπτυξης από τη βρεφική ηλικία μέχρι και τα βαθιά γεράματα για να γίνει περισσότερο κατανοητή η έννοια του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει μια διεξοδική ανάλυση στους παράγοντες εκείνους που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την αυτοεκτίμηση – αυτοαντίληψη και γενικά την εικόνα του εαυτού στο άτομο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. Παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης

Η σημασία της αυτοεκτίμησης, ως μιας υποκειμενικής διάστασης της προσωπικότητας, τόσο στην θεωρητική προσέγγιση της όσο και στην κλινική και παιδαγωγική πρακτική είναι αναμφίβολη. Είναι κοινά αποδεκτό ότι η αυτοεκτίμηση συνδέεται σημαντικά με την προσωπική ικανοποίηση και την αποτελεσματική λειτουργία του ατόμου.

Όπως προκύπτει απ' όσα αναφέρθηκαν η αυτοεκτίμηση – αυτοαντίληψη είναι προϊόν μακροχρόνιας εξέλιξης του ατόμου και της αλληλοεπίδρασης διαφόρων παραγόντων. Βέβαια, το κάθε άτομο αντιδρά διαφορετικά στις εξωτερικές συνθήκες και ανάλογα με την αντίδρασή του, οι άλλοι που έρχονται σε επαφή με το άτομο αυτό, διαμορφώνουν την δική τους στάση απέναντί του.

Ένα κοινό σημείο όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων είναι η σημασία των «άλλων» στην διαμόρφωση της αντίληψης του εαυτού. Η διαφοροποίησή τους εντοπίζεται στην βαρύτητα που αποδίδεται και στον τρόπο αντίδρασης του σημαντικού «άλλου» (ή άλλων) στην ζωή του ατόμου. Άλλοτε «οι σημαντικοί άλλοι» αναφέρονται αόριστα και εντάσσονται στα πλαίσια του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, άλλοτε γίνεται μια προσπάθεια διαφοροποίησης τους, οπότε γίνεται αναφορά στους βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης (οικογένεια, σχολείο, συνομήλικοι κ.λ.π.) ενώ άλλοτε

περιορίζονται στα γονεϊκά πρότυπα με μεγαλύτερη βαρύτητα στον ρόλο της μητέρας.

Επιστημονικά έχει εδραιωθεί η άποψη ότι ο άνθρωπος δε γεννιέται ως μια *tabula rasa*, όπου εγγράφονται οι επιδράσεις του περιβάλλοντός του. Το παιδί δηλ. όταν γεννιέται είναι ήδη εφοδιασμένο με μια βιολογικά καθορισμένη προδιάθεση, που στη συνέχεια επηρεάζεται θετικά ή αρνητικά από το περιβάλλον του. Κατόπιν, οι εμπειρίες που αποκτά το άτομο και που περιγράφονται ως καθοριστικές στην διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης – αυτοαντίληψης, δεν αποκτούν ιδιαίτερη σημασία τους, παρά ως αποτέλεσμα της αλληλοεπίδρασης του ατόμου με τους άλλους, με σκοπό να επιτευχθεί μια αμοιβαία προσαρμογή.

Παρακάτω θα εξετάσουμε αναλυτικότερα τις παραμέτρους που θεωρούνται σημαντικοί και που επηρεάζουν την διαμόρφωση της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης. Αυτές είναι οι εξής : οι διαπροσωπικές σχέσεις στην οικογένεια (π.χ. μητέρα, πατέρας), καθώς και οι σχέσεις με τα' άλλα αδέλφια, η επίδραση του φύλου, η επίδραση του σχολείου, το κοινωνικό – πολιτισμικό πλαίσιο, όπου αναπτύσσεται το άτομο και τέλος, τα προσωπικά βιώματα του ατόμου.

5.1 Οι διαπροσωπικές σχέσεις στην οικογένεια

Η οικογένεια είναι ο βασικός φορέας κοινωνικοποίησης του παιδιού. Μέσα σ' αυτήν το παιδί διαμορφώνει μια αίσθηση αποδοχής ή απόρριψης, δύναμης ή αδυναμίας, αξίας ή απαξίας, ανάλογα με τον τρόπο που ικανοποιεί σημαντικές ψυχικές του ανάγκες και την θέση που παίρνει μέσα σ' αυτήν. Μέσα από

την οικογένεια, το παιδί μαθαίνει να βλέπει τον κόσμο και τον εαυτό του. Η πρώτη αυτή αντίληψη του εαυτού και των άλλων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς αργότερα μεταφέρεται στην ευρύτερη κοινωνική προσαρμογή του ατόμου.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Γιαννικόπουλος «ο ρόλος της οικογένειας στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της προσωπικότητας και της προσαρμογής του παιδιού είναι εξίσου σημαντικός με εκείνον της μητρικής κοιλιάς, μέσα στην οποία κυοφορείται η ανθρώπινη ύπαρξη». (Γιαννικόπουλος 1991, σελ. 205)

Σύμφωνα πάλι με τον Γιαννικόπουλο, οι λόγοι που δίνουν προτεραιότητες στην οικογένεια είναι μερικοί από αυτούς που αναφέρονται παρακάτω:

Το βρέφος στην αρχή της ζωής του είναι πιο ευάλωτο και είναι λογικό η οικογένεια να διαδραματίζει έναν μεγάλο ρόλο στην επίδρασή της στο παιδί. Επίσης, οι συνθήκες που επικρατούν στην οικογένεια συμβάλλουν στην ευτυχία ή την δυστυχία του ατόμου, γιατί όσο πιο μικρό σε ηλικία είναι το άτομο, τόσο πιο πολύ αποτυπώνονται στην ψυχή και στο νου οι εντυπώσεις που σχηματίζει σ' αυτή την φάση της ζωής του. Ακόμη, σε αυτή την ηλικία μπαίνουν οι βάσεις του προσανατολισμού, των αξιών, των ιδανικών. Μιμείται και ταυτίζεται με τα πρόσωπα εκείνα που ικανοποιούν τις ανάγκες του. (ό.π. σελ. 207 – 208)

Τέλος, μέσα στην οικογένεια δημιουργούνται οι οι πιο ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται για την διάρκεια και την αντοχή τους στο πέρασμα του χρόνου (Γιαννικόπουλος 1991, σελ. 207-208).

Η προσαρμογή του παιδιού στην οικογένεια και η επίδραση της στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του περιλαμβάνει δυο παραμέτρους, την σχέση του παιδιού με καθένα από τα μέλη της οικογένειας (διαδική σχέση π.χ. παιδί – μητέρας) και την θέση του μέσα στην οικογενειακή ομάδα σε συνδυασμό με την δυναμική της ομάδας αυτής. Μπορεί δηλ. αυτές να καθορίζονται κατά το μεγαλύτερο μέρος από την προσωπικότητα του παιδιού και την συνειδητή ή ασυνείδητη επικοινωνία μεταξύ τους, αλλά πιθανόν να μην είχαν την ίδια μορφή, αν η συνολική ενδο-οικογενειακή δυναμική ήταν διαφορετική (π.χ. σειρά γένεσης του παιδιού, αριθμός παιδιών της οικογένειας, μονογονεϊκή οικογένεια κ.τ.λ.).

Κοινή διαπίστωση όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων είναι ότι οι γονείς αποτελούν τη βασική πηγή διαμόρφωσης της αυτοεκτίμησης του παιδιού, όπως και όλης της προσωπικότητάς του. Οι γονείς είναι τα πρώτα πρόσωπα με τα οποία έρχεται σε επαφή στην αρχή της ζωής του το παιδί. Άρα, όπως είναι φυσικό η ποιότητα της σχέσης του παιδιού με τους γονείς του, αποκτά ζωτική σημασία για την μελλοντική ψυχική του υγεία.

Όπως προκύπτει απ' όσα αναφέρθηκαν ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο το παιδί αντιλαμβάνεται και βιώνει αυτή την σχέση. Όπως τονίζει η Λεονταρή, ο συγκεκριμένος τρόπος αντίδρασης των γονέων δεν έχει τόσο σημασία, όσο τα μηνύματα που μεταδίδονται δια μέσου αυτού. Το συναίσθημα δηλ. της αποδοχής του παιδιού συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας θετικής αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης. Αντίθετα, αν το παιδί λάβει το μήνυμα, ότι το απορρίπτουν, διαμορφώνει μια αρνητική αντίληψη για τον εαυτό του. Αυτό συμβαίνει γιατί το

παιδί στα πρώτα χρόνια της ζωής του χρειάζεται γονείς που θα το φροντιστούν και θα το αγαπούν και θα ικανοποιούν γενικά τις ανάγκες του. Αργότερα, έχει ανάγκη από «δυνατούς» γονείς για να ταυτιστεί μαζί τους ή να τους μιμηθεί (Λεονταρή 1996, σελ. 132).

Ωστόσο, η σχέση του παιδιού με τον καθένα από τους δυο γονείς έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Ο καθένας από αυτούς έχει ένα διαφορετικό κοινωνικό ρόλο, ο οποίος καθορίζει ως ένα βαθμό και την σχέση του με το παιδί. Και επειδή, ο τρόπος που συμβάλλουν στην διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης διαφέρει θα εξετάσουμε χωριστά το ρόλο της μητέρας και το ρόλο του πατέρα.

5.1.1 Ο ρόλος της μητέρας

Η μητρότητα είναι μια γυναικεία εμπειρία που βιώνεται διαφορετικά, ανάλογα με την οικονομική, κοινωνική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η μητέρα και στην χρονική περίοδο, την οποία διανύει. Η μητέρα είναι αυτή που μεταδίδει στο παιδί τις προσωπικές επιθυμίες της, τα κίνητρα, τις προσδοκίες, το άγχος, τη σιγουριά. Και το παιδί όμως έχει τα δικά του ιδιοσυστατικά γνωρίσματα, τα οποία επηρεάζονται και επηρεάζουν τις αντιδράσεις της μητέρας. Ωστόσο, σ' αυτή την σχέση η προσαρμογή του παιδιού είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της μητέρας, αφού η προσωπικότητά της είναι ήδη δομημένη και συχνά δύσκαμπτη.

Όπως υποστηρίζει η Χουντουμάδη, στην ψυχαναλυτική θεωρία ο Freud υποστηρίζει ότι η συναισθηματική εξάρτηση από τη μητέρα, έστω και μειωμένη διαρκεί σ' όλη της ζωής των ατόμων, καθορίζοντας συχνά την φύση και την ποιότητα των ανθρώπινων σχέσεων (Χουντουμάδη 1994, σελ. 91).

Συχνά αναφέρει η Χουντουμάδη η μητέρα μπορεί να μεταμορφωθεί σε «ασφυκτική μητέρα, της οποίας η επαφή με το παιδί μοιάζει με στοργική φροντίδα, αλλά αποτελεί στην ουσία αγνόηση του γεγονότος ότι το παιδί είναι ξεχωριστό από αυτήν». Ακόμη, να αναφερθεί ότι οι μητέρες που έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, έχουν μεγαλύτερο άγχος που προέρχεται από τον αποχωρισμό τους από τα παιδιά. Αντίθετα, όσες εργάζονται έχουν χαμηλότερο βαθμό άγχους (Χουντουμάδη 1994, σελ. 100-101).

Παράγοντες που συντελούν ώστε το κάθε παιδί να έχει ένα ιδιαίτερο νόημα για την μητέρα είναι η επιθυμία της μητέρας για την σύλληψή του, η σειρά γέννησης του παιδιού, το φύλο, οι ειδικότερες συνθήκες την στιγμή που έρχεται στον κόσμο κ.λ.π.

Η ικανοποίηση των φυσιολογικών αναγκών του βρέφους συνδυασμένη με θετικά αισθήματα αγάπης και αποδοχής, δημιουργούν μια διάχυτη διάθεση ικανοποίησης στο παιδί. Αυτή η ικανοποίηση είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη μιας θετικής αυτοαντίληψης. Εξίσου όμως, αναγκαία για την απόκτηση μιας υγιούς ταυτότητας είναι η διαφοροποίηση του βρέφους από τη μητέρα και η εξατομίκευσή του. Αυτή επιτυγχάνεται με την ανακάλυψη των διαφορών και την αυξανόμενη αμφιθυμία παρά με την υπερβολικά στενή σχέση. Επομένως, οι ικανοποιήσεις πρέπει να εναλλάσσονται με

στερήσεις και περιορισμούς. Απαραίτητη βάση για την δημιουργία μιας σταθερής ταυτότητας είναι η εναλλαγή εμπειριών ικανοποίησης και απογοήτευσης να είναι προβλέψιμη από το παιδί.

Σ' αυτή την άποψη καταλήγει και η Λεονταρή υποστηρίζοντας ότι και ο Rosenberg και ο Coopersmith αναφέρουν ότι «οι προϋποθέσεις που βοηθούν το παιδί να αποκτήσει μια θετική αυτοαντίληψη είναι ένας συνδυασμός, αφετέρου της αυστηρής εφαρμογής κάποιων ορίων στην συμπεριφορά του και, αφετέρου, της παροχής ενός σημαντικού βαθμού αυτονομίας μέσα στα όρια αυτά» (Λεονταρή 1996, σελ. 132).

Όσο αφορά τις διάφορες προσπάθειες των χαρακτηριστικών μιας «καλής μητέρας» δε μπορούν να καθαριστούν με ακρίβεια. Όπως αναφέρει η Χουντουμάδη μια «καλή μητέρα» μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε «ασφυκτική» μητέρα. (Χουντουμάδη 1994, σελ. 100-101)

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η μητέρα αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της αυτοεκτίμησης του παιδιού. Αυτό συμβαίνει στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, όπου αυτό είναι άμεσα εξαρτημένο από την σχέση του με την μητέρα. Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα του προς την μητέρα και το αντίστροφο, συνδέονται άμεσα με την αυτοεκτίμησή του.

5.1.2 Ο ρόλος του πατέρα

Η μελέτη του ρόλου του πατέρα, όσον αφορά στην αυτοεκτίμηση του παιδιού δεν υποδηλώνει την ταυτόχρονη μείωση της σπουδαιότητας της μητέρας. Αντίθετα, σηματοδοτεί μια ολιστική και πιο σύνθετη προσέγγιση γύρω από την μελέτη του παιδιού.

Ο πατέρας κατέχει μια σημαντική θέση για την εξέλιξη του παιδιού από την προγεννητική περίοδο. Αυτή μπορεί να είναι έμμεση μέσα από την σχέση του με την μητέρα του. Η ευαισθησία και η συναισθηματική κατάσταση δηλ. της μητέρας καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη σχέση της μαζί με τον πατέρα του παιδιού της. Μπορεί επίσης να είναι και άμεση, όπως π.χ. με τις αντιδράσεις του ίδιου του πατέρα προς την πατρότητα ή αργότερα προς το συγκεκριμένο παιδί.

Από έρευνες που έχουν γίνει φαίνεται ότι το βρέφος αντιδρά στη φωνή του πατέρα, την οποία γνωρίζει από την εμβρυϊκή περίοδο.

Όπως αναφέρει ο Τσιάντης, ο πατέρας αποτελεί το τρίτο σπουδαίο πρόσωπο που μπορεί να επηρεάσει θετικά την σχέση μητέρας – παιδιού και εκείνος στον οποίο θα στρέψει το ενδιαφέρον το παιδί για να καλύψει τις ανάγκες και την στήριξη που χρειάζεται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο πατέρας είναι « το πρόσωπο που θα κόψει τον ψυχολογικό ομφάλιο λώρο που συνδέει τη μητέρα με το παιδί». Και συνεχίζει ως εξής : « όταν ο πατέρας απουσιάζει είναι αδύναμος ,αδιάφορος ή επιθετικός, οι ανάγκες εξάρτησης του παιδιού προς την μητέρα θα παραμείνουν πολύ μεγάλες και για

πολύ χρόνο, με αποτέλεσμα να μην ωριμάσει η προσωπικότητά του» (Τσιαντής 1991, σελ. 21).

Η Χουντουμάδη αναφέρει ότι η Mahler τονίζει την σπουδαιότητα του ρόλου του πατέρα, όσον αφορά στην διαδικασία αποχωρισμού – εξατομίκευσης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η τοποθέτηση των ορίων του παιδιού και η αυστηρή πειθαρχία που επιβάλλει στο παιδί, επιταχύνει την διαδικασία αποχωρισμού από την μητέρα και στην δημιουργία αυτόνομης προσωπικότητας (Χουντουμάδη 1994, σελ. 129).

Επίσης, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud και τις θεωρητικές αναλύσεις κατά την οιδιπόδεια περίοδο αποκτά έναν βασικό και καθοριστικό ρόλο. Αυτός εντοπίζεται κυρίως στην διαμόρφωση του υπερεγώ που πηγάζει από την ταύτιση του παιδιού με τον πατέρα. Η εδραίωση του Υπερεγώ στο παιδί από τον πατέρα, γίνεται στην παιδική ηλικία και δεν μπορεί ν' αναπληρωθεί αργότερα. Το υπερεγώ είναι πηγή δύναμης για το εγώ και το άτομο που υποφέρει από πατρική στέρηση έχει συνήθως αδύναμο εγώ.

Ο ρόλος του πατέρα είναι πολύπλευρος και απαιτητικός και συγχρόνως για την διαμόρφωση της προσωπικότητας και την κοινωνικοποίηση του παιδιού. Ενώ η μητέρα λειτουργεί κυρίως ως πηγή αγάπης και ασφάλειας, ο ρόλος του πατέρα είναι να αποτελεί σύμβολο απαγόρευσης και επιβολής πειθαρχίας. Συγχρόνως, όμως, ο πατέρας λειτουργεί και ως πρότυπο. Το αγόρι ταυτίζεται με τον πατέρα και έτσι υιοθετεί τον ανάλογο φυλετικό ρόλο. Επίσης, βοηθά στην ανάπτυξη της ηθικής συμπεριφοράς και του Υπερεγώ, τόσο για το κορίτσι όσο και για το αγόρι.

Συμπερασματικά, ο ρόλος του πατέρα θεωρείται σημαντικός για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και της αυτοεκτίμησης του παιδιού. Συγκεκριμένα, θέτει τα θεμέλια για την δημιουργία ενός σταθερού υπερεγώ, επηρεάζει την ταυτότητα του φύλου του αγοριού και γενικά, συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Ο πατέρας επηρεάζει με έναν διαφορετικό αλλά το ίδιο σημαντικό τρόπο την εικόνα που έχει το παιδί για τον εαυτό του.

5.1.3 Ο ρόλος των αδελφών στη διαμόρφωση της έννοιας του εαυτού

Η θέση του παιδιού ανάμεσα στ' αδέρφια χαρακτηρίζεται από ορισμένα πλεονεκτήματα και ορισμένα μειονεκτήματα. Το κάθε παιδί έχει τη δική του θέση μέσα στην οικογένεια και ένα ιδιαίτερο νόημα για τον καθένα από τους γονείς αλλά και το σύνολο της οικογενειακής οργάνωσης.

Η ύπαρξη αδελφών αποκτά κάποιο νόημα για την διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης, όταν αυτή συνδέεται με ορισμένες μεταβλητές. Για παράδειγμα, η σειρά γέννησης του παιδιού, ο αριθμός των παιδιών, οι μεταξύ τους ηλικιακές διαφορές, το φύλλο του παιδιού και των αδελφών του καθορίζουν ως ένα βαθμό την αποδοχή του και την αλληλεπίδραση με τα άλλα μέλη της οικογένειας.

Τα πρωτότοκα παιδιά είναι πρότυπα τελειότητας. Επίσης, είναι καλά οργανωμένα άτομα, τα οποία γνωρίζουν που πάνε, πώς θα φτάσουν εκεί και πόσο χρόνο θα τους χρειαστεί για να

φτάσουν εκεί. Ο Λέμαν χωρίζει τα πρωτότοκα σε δύο κατηγορίες : α) στους τελειομανείς, οι οποίοι είναι αποφασισμένοι να βάζουν στόχους, τους οποίους υλοποιούν και β) στους αποθαρρυσμένους τελειομανείς, οι οποίοι δεν είναι ικανοποιημένοι με τον εαυτό τους. Μάλιστα, εμποδίζουν οι ίδιοι τον εαυτό τους να πετύχουν στόχους, αν και έχει τις ικανότητες και τα προσόντα. Βέβαια, εάν συνειδητοποιήσει το γεγονός αυτό μπορεί να επιτύχει στους στόχους του, να ξεπεράσει την μνησικακία απέναντι στους γονείς του, για το πώς τον μεταχειρίστηκαν σε σχέση με τα άλλα αδέρφια και να δημιουργήσει μια καλύτερη σχέση (Κέβιν Λέμαν 1993, σελ. 36-37).

Βέβαια, όπως αναφέρει ο Χάιντς υπάρχουν πρωτότοκα παιδιά που οι γονείς τα αγαπούν, τα φροντίζουν και έχουν την προσοχή τους στραμμένη σ' αυτά. Με την γέννηση όμως του δεύτερου παιδιού «εκθρονίζονται» νιώθουν πως δεν τα αγαπούν, αισθάνονται παραμελημένα. Και κατά συνέπεια, τα παιδιά αυτά κλείνονται στον εαυτό τους, γίνονται δειλά και ντροπαλά, και παίρνουν τη ζωή αρκετά σοβαρά. (Χάιντς Ρεμπλάιν 1980, σελ. 103)

Το μεσαίο παιδί έρχεται στον κόσμο έχοντας έναν μεγαλύτερο προστάτη. Έχει έναν μεγαλύτερο αδελφό, ο οποίος γνωρίζει περισσότερα και είναι πιθανόν να επιχειρήσει να τον ανταγωνιστεί για να τον φτάσει. Άλλοτε είναι δραστήριο και ενεργητικό, έχει πιο ισορροπημένο χαρακτήρα και συνήθως στρέφει πιο εύκολα την προσοχή του έξω από την οικογένεια, όπως π.χ. οι φίλοι του. Άλλοτε πάλι δεν απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα και τα ίδια προνόμια, όπως το μεγαλύτερο. Ως αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος, είναι να νιώθει

παραμελημένο και να μην έχει μεγάλη ανάπτυξη της αξίας του (Ντον – Ντιν – Κέγιερ, Γκάρντ Μακ Κάιν, Τζον Κάρλσον, Νιλ Μπίτι 1994, σελ. 132-133).

Το πιο μικρό παιδί της οικογένειας δεν έχει τόσο μεγάλο ανταγωνισμό με τα μεγαλύτερα αδέρφια. Είναι το πιο χαϊδεμένο απ' όλα τα μέλη της οικογένειας και οι γονείς δεν απαιτούν πολλά πράγματα απ' αυτό (ό.π. σελ. 132-133).

Γενικά, όταν υπάρχουν αδέρφια το παιδί βγαίνει πιο εύκολα από τον εγωκεντρισμό του και εκφράζει την αντιζηλία του. Η εμπειρία της σχέσης με τα αδέρφια εξοπλίζει το παιδί με την ικανότητα να δημιουργεί ισότιμες σχέσεις στην υπόλοιπη ζωή του. Οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονται από την έκφραση θετικών και αρνητικών συναισθημάτων, όπως η αντιπαλότητα, η φιλία, η συνεργασία κ.α.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, το μοναχοπαιδί μένει πάντα ο «ομφαλός του κόσμου». Μάλιστα, δεν εκθρονίζεται ποτέ από τη θέση του και δεν βρίσκεται αναγκασμένο στο μέλλον να μοιραστεί τους γονείς, ο χρόνο τους, την αγάπη και την προσοχή τους.

Όπως υποστηρίζει ο Χάιντς στο μοναχοπαιδί απειλείται η υγιής ανάπτυξή του. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν έχει ερεθίσματα από αδέρφια και συναναστρέφεται κυρίως με μεγαλύτερους. Αυτό σημαίνει πως μεγαλώνει ψυχολογικά πρόωρα. Επίσης, δεν προσαρμόζεται και δεν επιβάλλεται σε άλλους, επειδή δεν είναι υποχρεωμένο να προσαρμόζεται και να επιβάλλεται σε αδέρφια. Σε τελική ανάλυση απορροφά, οι γονείς είναι υπερπροστατευτικοί με αυτό και έχει όλη την αγάπη και την προσοχή τους (Χάιντς Ρεμπλάιν Αθήνα 1980, σελ. 99).

Άρα, όσον αφορά στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης τους, η αποκλειστική αυτή σχέση με ους γονείς τους άλλοτε ευνοεί την ανάπτυξη της και άλλοτε κάνει τα μοναχοπαίδια πιο ευάλωτα. Και αυτό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την συμπεριφορά και την αντιμετώπιση των γονιών τους.

Συμπερασματικά, η προσαρμογή του κάθε παιδιού εξαρτάται από την ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης, την στάση των γονιών, τη δική τους ιδιοσυγκρασία αλλά και από αλληλεπίδραση με τα' αδέρφια του και με τους άλλους. Έτσι, η σχέση του παιδιού με τα' αδέρφια μπορεί να λειτουργήσει θετικά ή αρνητικά για την εξέλιξη της αυτοεκτίμησής του. Και αυτή εξαρτάται από το γεγονός, αν η σχέση αυτή είναι υποστηρικτική ή αντίθετα αποστασιοποιημένη και έντονα ανταγωνιστική.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα όπως αναφέρει η Μακρή – Μπότσαρη να κάνω μια διάκριση ανάμεσα στις δυο συνιστώσες του εαυτού : α) την αυτοαντίληψη και β) την αυτοεκτίμηση για να αποφεύγεται η σύγχυση ανάμεσα στις δύο έννοιες, καθώς αναφέρονται κατά τη διάρκεια της όλης ανάλυσης του θέματος και μπορεί να δημιουργείται σύγχυση στον αναγνώστη. « Η αυτοαντίληψη είναι η γνωστική πλευρά της έννοιας του εαυτού και αντιπροσωπεύει μια δήλωση, μια περιγραφή ή μια πεποίθηση του ατόμου για τον εαυτό του. Η αυτοεκτίμηση αντιπροσωπεύει τη συναισθηματική πλευρά και αναφέρεται στη σφαιρική άποψη που έχει κάποιος για την αξία του ως άτομο». Μετά από αυτή τη διευκρίνιση θα είναι πιο εύκολο να γίνει κατανοητή η εργασία και να αποφεύγεται η σύγχυση ανάμεσα στις δύο έννοιες σ' αυτό το κεφάλαιο, όπως και στα υπόλοιπα (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 19).

5.2 Ο κοινωνικός ρόλος του φύλου

Είναι κοινά αποδεκτό ότι το φύλο του ατόμου είναι ένας από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες για την διαμόρφωση της προσωπικότητας και των διαπροσωπικών σχέσεων από τη στιγμή της σύλληψης μέχρι τα βαθιά γεράματα του ανθρώπου.

Όπως αναφέρει ο Martin Herbert «το ανατομικό φύλο επιβάλλεται στον καθένα μας από τη στιγμή που γίνεται η γονιμοποίηση, καθώς ένας ορισμένος συνδυασμός μητρικών και πατρικών χρωμοσωμάτων καθορίζει στο έμβρυο το γενετικό του κώδικα». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η ταυτότητα και ο ρόλος του φύλου αποκτώνται κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Από το δεύτερο χρόνο της ζωής, το παιδί αρχίζει να διαφοροποιεί το αρσενικό από το θηλυκό. Και όσο αναπτύσσεται, εκδηλώνει έντονο ενδιαφέρον για τις διακρίσεις μεταξύ αρσενικού και θηλυκού. Από το 7^ο έτος το παιδί δείχνει αγωνία ή και θυμό, όταν του λένε ότι δε συμπεριφέρεται σύμφωνα με το φύλο του (Martin Herbert 1998,σελ. 124-125).

Ο Παρασκευόπουλος στο βιβλίο του αναφέρει ότι ο βιολογικός ρόλος του φύλου σχετίζεται με την ερωτική ορμή και τα ερωτικά ενδιαφέροντα. Ο Freud υποστηρίζει ότι το παιδί κατά την βρεφική ηλικία διανύει το ναρκισσιστικό στάδιο και εξασφαλίζει ερωτική ικανοποίηση από το ίδιο του το σώμα (στοματικό στάδιο, πρωκτικό στάδιο). Στη νηπιακή ηλικία διανύει το φαλλικό στάδιο, όπου ανακαλύπτει το σώμα του. Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στα αγόρια και της Ηλέκτρας στα κορίτσια λύνεται κατά το 7^ο έτος με την ταύτιση με το γονέα του ίδιου φύλου. Στη συνέχεια, αρχίζει η περίοδος της

λανθάνουσας σεξουαλικότητας, όπου οι παρέες των παιδιών γίνονται ομόφυλες – μόνο κορίτσια, μόνο αγόρια – και διαρκεί περίπου μέχρι το 12^ο έτος. Και τέλος, στο επόμενο στάδιο έχουμε την ετερόφυλη σεξουαλικότητα (Παρασκευόπουλος 1985, τόμος 2^{ος}, σελ. 96-97).

Ο Martin Herbert υποστηρίζει ότι τα παιδιά αφομοιώνουν το ρόλο του φύλου με τον οποίο μεγάλωσαν τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, ακόμη κι αν έχουν κάποια, παραδείγματος χάριν, δυσπλασία. Ακόμη, αναφέρει ότι έχουν γίνει πολλές προσπάθειες για να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο το παιδί αφομοιώνει τα πρότυπα συμπεριφοράς του ρόλου του φύλου του και δίνουν έμφαση στο ρόλο της ταύτισης (Martin Herbert 1998, σελ. 126-127).

Σύμφωνα με τον Martin Herbert «το παιδί ταυτίζεται και μιμείται τη συμπεριφορά του γονέα, με τον οποίο διατηρεί μια ζεστή και στενή σχέση». Μάλιστα, αυτή η γονεϊκή ζεστασιά και στοργή φαίνεται να είναι πιο σημαντική για τα κορίτσια, για την ενίσχυση του κατάλληλου ρόλου του φύλου τους, παρά για τα αγόρια. Αντίθετα, για τα αγόρια η επιβολή και πειθαρχία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την απόκτηση σεξουαλικής ταυτότητας (Martin Herbert 1998, σελ. 127).

Επίσης, το φύλο του ατόμου επηρεάζει τον τρόπο που βλέπει τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο στον οποίο ανήκει. Οι απαιτήσεις, οι προσδοκίες και οι αξίες που μεταδίδονται στο παιδί, διαφέρουν ανάλογα με το φύλο.

Όπως αναφέρει η Χουντουμάδη, οι άνδρες και οι γυναίκες βιώνουν διαφορετικά το κοινωνικό τους περιβάλλον. Τα αγόρια και οι άνδρες θεωρούν ότι ο διαχωρισμός από τη μητέρα και η αυτονομία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του

ανδρισμού. Αντίθετα, τα κορίτσια και οι γυναίκες πιστεύουν πως η άμεση σύνδεση, η προσκόλληση και η παροχή φροντίδας στους άλλους είναι ζωτικής σημασίας για τη διαδικασία σχηματισμού της ταυτότητας τους (Χουντουμάδη 1994, σελ. 100-101).

Η Λεονταρή υποστηρίζει ότι ενώ το κορίτσι είναι εύκολο να επιτύχει μια ταύτιση με τη μητέρα του, το αγόρι συναντά κάποιες δυσκολίες. Το αγόρι δηλ. θα πρέπει για να επιτύχει την απόλυτη ανεξαρτησία να ενισχύσει τα όρια που το χωρίζουν από τη μητέρα του. Στη συνέχεια με την κατάλληλη ενθάρρυνση του περιβάλλοντος οικοδομείται το αντίστοιχο ανδρικό ή γυναικείο πρότυπο στο παιδί. Βέβαια, δεν αποκλείεται το γεγονός ότι «οι γυναίκες διαμορφώνουν μια εικόνα του εαυτού τους ως αυτόνομη οντότητα, οι δε άνδρες μια εικόνα του εαυτού τους σε σχέση με τους άλλους» (Λεονταρή 1996, σελ. 149-150).

Ο Παρασκευόπουλος υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός ρόλος του φύλου έχει σχέση με τα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται από την κοινωνική ομάδα ως αρμόζουσα για κάθε φύλο. Είναι μια γενικευμένη εικόνα του «Ιδανικού άνδρα» και της «Ιδανικής γυναίκας», όπως την θέλει η κοινωνία. Το κάθε φύλο πρέπει να αρμόσει την συμπεριφορά του, όπως την ορίζει κάθε μέλος του κοινωνικού συνόλου. Και η εναρμόνιση προς τα πρότυπα αυτά ενθαρρύνονται και επιβραβεύεται, ενώ κάθε απόκλιση από τα πρότυπα αυτά απορρίπτεται και αποδοκιμάζεται (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 99).

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, το άτομο συνδέεται με το ρόλο του φύλου μέσω π.χ. της προτίμησης, της υιοθέτησης διαφόρων μορφών συμπεριφοράς, την ταύτιση με κάποιο

πρόσωπο, βασικό συστατικό της κοινωνικής προσέγγισης είναι «να γνωρίζει το άτομο ποια είναι η αρμόζουσα κάθε φορά στο φύλο του μορφή συμπεριφοράς και πρόθυμα να συμμορφώνεται προς το πρότυπο αυτό». (ό.π. σελ. 99-100)

Όπως αναφέρουν οι Lawrence & Oliver, το κάθε άτομο εφαρμόζει κάποια συμπεριφορά που αρμόζει αναλόγως στο φύλο του καθενός. Οι άνδρες είναι ανεξάρτητα και αυτόνομα πλάσματα, μοναδικά όντα όπως εκλαμβάνουν τον εαυτό με αυτό τον τρόπο. Αντίθετα, οι γυναίκες εμφανίζονται εξαρτημένες. Ακόμη, μερικές μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι κανόνες συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται η αυτοεκτίμησή μας. Επίσης, τα σχήματα εαυτού επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο επεξεργαζόμαστε πληροφορίες «πώς συγκρίνουμε τον εαυτό μας με άλλους, ποιες πληροφορίες θυμόμαστε και πώς αντιρροπούμε για απειλητικές πληροφορίες». Εδώ τα σχήματα εαυτού παίζουν σπουδαίο ρόλο (Lawrence & Oliver 1999, σελ. 602-603).

Ο πρόβληματισμός στην μικρότερη ηλικία για τον κοινωνικό ρόλο του φύλου δεν είναι έντονος. Έτσι, δε μπορεί να θεωρηθεί σημαντικός παράγοντας στην διακύμανση της αυτοεκτίμησης – αυτοαντίληψης. Αντίθετα, στην εφηβεία σύμφωνα με κάποιες μελέτες, η ταύτιση του παιδιού με το γονέα του ίδιου φύλου, φαίνεται ότι επηρεάζει την αξιολόγηση του εαυτού και τους τρόπους συμπεριφοράς του ατόμου, ανάλογα με το φύλο.

Συνοπτικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το φύλο είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει πιθανώς, έμμεσα την διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού. Το φύλο είναι αυτό που

διαφοροποιεί το είδος της σχέσης με καθέναν από τους δύο γονείς και μπορεί να επηρεάσει την εικόνα που έχει για τον εαυτό του.

5.3 Η επίδραση του σχολείου

Η είσοδος στο σχολείο αποτελεί ορόσημο στη ζωή του παιδιού. Το παιδί απομακρύνεται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον και εισέρχεται σ' ένα νέο και άγνωστο χώρο. Και ενώ στην οικογένεια η αποδοχή και η εκτίμηση των ικανοτήτων μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, στο σχολείο τίποτα δεν είναι εξασφαλισμένο.

Όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος κατά την σχολική ηλικία, το παιδί παρουσιάζει την τάση για παραγωγικότητα και την τάση για συμμετοχή στις ομάδες των συνομηλίκων. Αν οι συνθήκες στο σχολείο είναι οι κατάλληλες και η στάση του δασκάλου είναι ενθαρρυντική π.χ. όσον αφορά στις σχολικές εργασίες αναπτύσσει μια θετική γνώμη για τον εαυτό του. Σε αντίθεση περίπτωση, όταν ο δάσκαλος αδιαφορεί παρέχει αρνητικό πρότυπο μίμησης κ.τ.λ. το παιδί διαμορφώνει μια στάση ηττοπάθειας και μειονεκτικότητας έναντι της ζωής. Ακόμη, το παιδί παύει να έχει ως επίκεντρο τον εαυτό του και επιζητά την συντροφιά των συνομηλίκων του, οι οποίοι επηρεάζουν και αυτοί τη γνώμη που έχει το παιδί για τον εαυτό του (Παρασκευόπουλος 1985, σελ. 133).

Το θετικό κλίμα στο σχολείο δεν δημιουργείται μόνο από το δάσκαλο αλλά και από τα παιδιά που έχουν κάποια θέση και κάποιο ρόλο μέσα στην ομάδα.

Παραδείγματος χάριν, ο Ποταμιάνος υποστηρίζει ότι «η ομάδα των συνομηλίκων συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση του ατόμου και το οδηγεί να δεχθεί νέους κανόνες συμπεριφοράς, προσφέροντας του εμπειρίες που θα επηρεάσουν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα την εξέλιξη της προσωπικότητάς του» (Ποταμιάνος 1999, σελ. 30).

Η Λεονταρή τονίζει επίσης, το γεγονός πως το παιδί ή ο έφηβος αξιολογείται σε σύγκριση με τα άλλα παιδιά, όσον αφορά στις επιδόσεις του στα μαθήματα και στις αθλητικές εκδηλώσεις. Η σύγκριση αυτή αποτελεί μια σημαντική πλευρά, όσον αφορά στην διαμόρφωση μιας θετικής ή αρνητικής εικόνας για τον εαυτό του παιδιού. Με ποιο τρόπο δηλαδή «το παιδί αντιλαμβάνεται την επίδοσή του συγκρίνοντας τον εαυτό του με τα υπόλοιπα παιδιά της τάξης» επηρεάζει τη διαμόρφωση της εικόνας για τον εαυτό του. (Λεονταρή 1996, σελ. 150-151)

Συμπερασματικά, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η υψηλή και συνεπής σχολική επίδοση δημιουργεί θετικότερο περιβάλλον και του προσφέρει μεγαλύτερη εκτίμηση και αναγνώριση από τους γονείς, τους δασκάλους και τους συμμαθητές. Αντίθετα, η ανεπάρκεια όσον αφορά στη σχολική επίδοση προδιαθέτει δυσμενώς τους άλλους προς τον μαθητή. Γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστη η ιδέα που σχηματίζει για τον εαυτό του.

5.4 Η επίδραση του κοινωνικού – πολιτισμικού πλαισίου

Οι κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις (π.χ. ήθη και έθιμα, κοινωνική ζωή) φαίνεται ότι ασκούν κάποια επίδραση στην αυτοεκτίμηση και γενικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Κάθε κοινωνία διαμορφώνει το δικό της πολιτισμό, που διαφέρει σε κάτι από τον πολιτισμό των άλλων κοινωνιών. Έτσι, οι άνθρωποι διαμορφώνονται και συμπεριφέρονται σύμφωνα με τον πολιτισμό της κοινωνίας τους.

Ο Ποταμιάνος αναφέρει ότι « ο κάθε πολιτισμός έχει τα δικά του θεσμοποιημένα και επικυρωμένα σχήματα επίκτητων συμπεριφορών, τελετουργιών και πεποιθήσεων». Η επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου είναι πολύ μεγάλη, καθώς καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα καλύψουμε τις ανάγκες μας, τον τρόπο που εκφράζουμε τα συναισθήματά μας, το πώς βιώνουμε τα γεγονότα, τις σχέσεις μας με τον εαυτό μας και τους άλλους κ.τ.λ. (Ποταμιάνος 1999, σελ. 27).

Ο Χαραλαμπόπουλος υποστηρίζει ότι το άτομο διαπλάθεται μέσα σ' ένα σύστημα ηθών, εθίμων και εθνοκεντρικών τάσεων, το οποίο διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και από εποχή σε εποχή. (Χαραλαμπόπουλος 1987, σελ. 48)

Η Λεονταρή αναφέρει ότι άτομα που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς έχουν διαφορετικές ιδέες για τον εαυτό τους. Έτσι, από τη μια έχουμε «την δυτική άποψη που θεωρεί το άτομο μια αυτόνομη ανεξάρτητη οντότητα, η οποία έχει κάποια χαρακτηριστικά και συμπεριφέρεται ανάλογα. Από

την άλλη, έχουμε πολλές ασιατικές, αφρικανικές και λατινοαμερικανικές χώρες που κυριαρχεί ο σχετικός εαυτός ή του εαυτού σε αλληλεξάρτηση (Λεονταρή 1996, σελ. 140-141).

Όσον αφορά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ανηλίκου, ο στόχος φαίνεται πως είναι η εκμάθηση νέου γνωστικού υλικού. Στην περίοδο της ενηλικίωσης η κοινωνικοποίηση αφορά μόνο μερικούς ειδικούς κανόνες συμπεριφοράς.

Ο Παρασκευόπουλος υποστηρίζει ότι απαιτήσεις που έχει η κοινωνία για συμμόρφωση σε κάποιους κοινωνικούς κανόνες και ρόλους φαίνονται και στα εξελικτικά επιτεύγματα αναλόγως με την φάση της ζωής που διανύει το άτομο. Μάλιστα, είναι αναγκαίο να τα ολοκληρώσει αν θέλει να νιώθει ικανοποιημένο και ευτυχισμένο και να μην παλινδρομεί σε μικρότερες ηλικιακές συμπεριφορές (Παρασκευόπουλος 1985, τόμος 3^{ος}, σελ. 154).

5.5 Τα προσωπικά βιώματα του ατόμου

Ένα άλλο στοιχείο που επηρεάζει την εικόνα του ατόμου για τον εαυτό του είναι τα προσωπικά του βιώματα. Πολλοί ερευνητές έχουν διαπιστώσει, πως όταν τα άτομα υφίστανται συνταρακτικά γεγονότα στη ζωή τους, όπως ο θάνατος, οι μακροχρόνιες αρρώστιες, ο βιασμός, οι φυσικές καταστροφές, διαζύγιο κ.τ.λ. μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπει τον εαυτό του και τις πεποιθήσεις του. Ως συνέπεια

αυτού του γεγονότος αρχίζει να βλέπει πιο αρνητικά τη ζωή του απ' ότι πριν υποστεί το τραυματικό γεγονός.

Η Λεονταρή αναφέρει ότι οι Catlin & Epstein ερεύνησαν την επίδραση των τραυματικών γεγονότων στις βασικές αντιλήψεις 305 φοιτητών.

Τα αποτελέσματα της έρευνας διαπίστωσαν ότι τα άτομα που είχαν βιώσει κάποιο αρνητικό γεγονός είχαν σημαντικά χαμηλότερη αυτοεκτίμηση. Επίσης, βρήκαν πως τα διάφορα γεγονότα επιδρούν διαφορετικά σε κάθε άτομο και η διάρκεια της επίδρασης εξαρτάται από το είδος του δυσάρεστου γεγονότος. Ακόμη, ότι ο τρόπος ερμηνείας των γεγονότων βρίσκεται σε άμεση σχέση με την νοητική ικανότητα και την ηλικία. Και τέλος, διαπιστώθηκε πως η θετική στάση των γονέων αποτελεί μια σημαντική παράμετρο που μπορεί να βελτιώσει την αρνητική επίδραση των τραυματικών γεγονότων (Λεονταρή 1996, σελ. 147-148).

Πολλές φορές, ο ενεργητικός ρόλος του ίδιου του ατόμου στην διαμόρφωση της αυτοαντίληψής εντοπίζεται στον τρόπο που ξαναγράφει τα προσωπικά του γεγονότα ή με γνωστικές προκαταλήψεις.

Η Λεονταρή υποστηρίζει πως ο Greenwald ονόμασε «γνωστικές προκαταλήψεις» π.χ. τους μηχανισμούς αυτοεξυπηρέτησης εκδηλώνεται με την προσπάθεια του ατόμου να αποδίδει τα αρνητικά συμβάντα σε παράγοντες εξωτερικούς ενώ τα θετικά, σε προσωπικές του ιδιότητες. Για παράδειγμα, το παιδί θεωρεί την επιτυχία του στις εξετάσεις αποτέλεσμα της ικανότητας του, ενώ αποδίδει την αποτυχία του στη δυσκολία των ερωτήσεων (Λεονταρή 152-153).

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως τόσο τα προσωπικά βιώματα, όσο και ο ενεργητικός ρόλος του ίδιου του ατόμου, διαδραματίζουν έναν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και εξέλιξη της εικόνας του εαυτού μας.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Συμπεράσματα

Ο σκοπός της βιβλιογραφικής αυτής εργασίας ήταν να διερευνηθούν και να αναλυθούν οι παράγοντες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την αυτοαντίληψη – αυτοεκτίμηση. Η προσέγγιση του θέματος έγινε μέσα από την ανασκόπηση της σχετικής ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας. Στην παρούσα εργασία κρίθηκε σκόπιμο η διασαφήνιση των εννοιών που αναφέρονται στον εαυτό μέσα από την αντιπαραβολή τους με παραπλήσιες έννοιες. Έτσι, μπορεί να συμπεραίνει κανείς από την αρχή ότι η αυτοεκτίμηση ορίζεται σε σχέση με τις έννοιες «εαυτός» και «αυτοαντίληψη».

Ακόμη, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς ο εαυτός συνίσταται από την αυτοαντίληψη και την αυτοεκτίμηση. Και από την μια πλευρά η αυτοαντίληψη είναι «η γνωστική πλευρά της έννοιας του εαυτού και αντιπροσωπεύει μια δήλωση, μια περιγραφή ή πεποίθηση του ατόμου για τον εαυτό του. από την άλλη πλευρά, η αυτοεκτίμηση αντιπροσωπεύει την συναισθηματική πλευρά και αναφέρεται στην σφαιρική άποψη που έχει κάποιος για την αξία του ως «άτομο» (Μακρή – Μπότσαρη 2001, σελ. 19). Και επειδή η αυτοεκτίμηση είναι μια πλευρά του εαυτού, κάθε αναφορά σ' αυτή απαραίτητα εμπεριέχει κάτι από τη φύση του εαυτού.

Στη συνέχεια, μελετήθηκαν σε βάθος οι θεωρίες της έννοιας του εαυτού ή της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης όπως η υπαρξιακή, η φαινομενολογική κ.α. Οι συμπεριφοριστές και οι ψυχαναλυτές υποστηρίζουν ότι η

ανθρώπινη συμπεριφορά είναι προκαθορισμένη. Οι ψυχαναλυτές όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς, πιστεύουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και οι πρώτες παιδικές εμπειρίες υποκινούνται από ασυνείδητες επιθυμίες. Οι συμπεριφοριστές από την άλλη, δίνουν έμφαση στο περιβάλλον, όπου μεγαλώνει και αναπτύσσεται το άτομο. Αντίθετα, οι υπαρξιακές και ανθρωπιστικές θεωρίες πρεσβεύουν ότι ο καθένας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του, εφόσον είναι λογικό, σκεπτόμενο ον.

Κατόπιν, μελετήθηκαν διεξοδικά τα στάδια από τα οποία περνάει το άτομο μέχρι την ενήλικη ζωή. Σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης του εαυτού υπάρχουν διάφορες απόψεις. Έτσι, από τη μια πλευρά έχουμε αυτούς που υποστηρίζουν, ότι η συνειδητοποίηση του εαυτού γίνεται σε πολύ μικρή ηλικία, γιατί το βρέφος είναι ήδη προγραμματισμένοι να διακρίνει και να διαμορφώνει από τους πρώτους μήνες της ζωής του διαφορετικές παραστάσεις για τον εαυτό του και για τον άλλο. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τις θεωρίες της εξελικτικής πορείας του εαυτού και η συνειδητοποίησή φαίνεται να γίνεται σταδιακά και παράλληλα με τη συνειδητοποίηση του άλλου π.χ. μητέρα ή κάποιο άλλο πρόσωπο που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με το παιδί στον ίδιο βαθμό.

Και στο τελευταίο κεφάλαιο μελετώνται οι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης – αυτοεκτίμησης και η σημασία των «σημαντικών άλλων» στην διαμόρφωση της εικόνας του εαυτού του ατόμου. Η συναισθηματική επένδυση του εαυτού διαμορφώνεται τα πρώτα κυρίως χρόνια μέσα από την αλληλεπίδραση με το οικογενειακό περιβάλλον.

Άλλοτε, «οι σημαντικοί άλλοι» αναφέρονται ότι είναι οι γονείς και τα' αδέρφια καθώς είναι τα πρώτα πρόσωπα με τα οποία έρχεται σε επαφή στην αρχή της ζωής του το παιδί. Άρα, όπως είναι φυσικό, η ποιότητα της σχέσης του παιδιού με τους γονείς, αποκτά ζωτική σημασία, για την μελλοντική ψυχική του υγεία, καθώς τα γονεϊκά πρότυπα με μεγαλύτερη βαρύτητα στο ρόλο της μητέρας είναι τα πρώτα πρόσωπα που έρχονται σε αλληλεπίδραση με το παιδί και αποτελούν έναν από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης του εαυτού.

Επίσης, όπως προκύπτει από όσα αναφέρθηκαν η εικόνα του εαυτού επηρεάζεται και διαμορφώνεται και από άλλους παράγοντες εκτός από τη μητέρα, τον πατέρα, τα αδέρφια από τις ενδοοικογενειακές δηλαδή σχέσεις. Παράγοντες όπως, το φύλο του παιδιού, το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, τα προσωπικά βιώματα, το σχολείο και οι ομάδες των συνομηλίκων που διαμορφώνονται σε αυτό το χώρο, είναι παράμετροι που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την αντίληψη – αυτοεκτίμηση του ατόμου. Έτσι, μπορεί να δει κανείς ότι το π.χ. το φύλο του παιδιού επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπει τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο στον οποίο ανήκει. Οι απαιτήσεις, οι προσδοκίες και οι αξίες που μεταδίδονται στο παιδί, διαφέρουν ανάλογα με το φύλο.

Επίσης, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι και το σχολείο είναι ένας άλλος βασικός φορέας, όπου η εικόνα του εαυτού του παιδιού επηρεάζεται και διαμορφώνεται. Στο σχολείο τίποτα δεν είναι εξασφαλισμένο και το παιδί θα προσπαθήσει να δημιουργήσει φιλικές σχέσεις για να έχει ένα θετικό κλίμα, όσον αφορά την παρουσία του σχολείου. Ακόμη, η υψηλή και συνεχής επίδοση δημιουργεί θετικότερο περιβάλλον και τους

προσφέρει μεγαλύτερη εκτίμηση και αναγνώριση από τους γονείς, τους δασκάλους, τους συμμαθητές. Αντίθετα, η ανεπάρκεια όσον αφορά στη σχολική επίδοση προδιαθέτει δυσμενώς τους άλλους προς το μαθητή. Άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του ατόμου όπως το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο και τα προσωπικά βιώματα του ατόμου έχουν αναλυθεί στο τελευταίο κεφάλαιο.

Συνοπτικά, η εικόνα που έχει το άτομο για τον εαυτό του επηρεάζεται από την οικογένεια και τους άλλους παράγοντες, όπου αναφέρονται αόριστα και εντάσσονται στα πλαίσια του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος (σχολείο, φύλο κ.α.). Και όσο πιο μεγάλη είναι η συμφωνία μεταξύ των μελών της οικογένειας τόσο πιο ήπιο είναι το συναισθηματικό οικογενειακό κλίμα και πιο αρμονικές οι ενδοοικογενειακές σχέσεις. Έτσι, με τη βοήθεια των «σημαντικών άλλων» παρέχεται στον έφηβο και γενικότερα στο άτομο, η ασφάλεια και η σιγουριά, καλλιεργείται η αίσθηση της αποτελεσματικότητας και η αυτοπεποίθηση του.

Με τον τρόπο αυτό, μπορεί να βοηθήσει κανείς το άτομο να αντιμετωπίσει πιο αποτελεσματικά τα ψυχολογικά προβλήματα του, π.χ. εκρήξεις οργής, εχθρότητα, απομόνωση κ.α. και να προσαρμοστεί πιο εύκολα στο περιβάλλον του. με αυτό τον τρόπο, το παιδί και γενικότερα το άτομο προσαρμόζεται στο κοινωνικό του περιβάλλον, δεν φοβάται μήπως το απορρίψουν και το αποδέχονται «οι σημαντικοί άλλοι» όπως είναι και έτσι διαμορφώνει μια όσον το δυνατόν πιο υψηλή αυτοεκτίμηση – αυτοαντίληψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Αντωνοπούλου-Καλούρη Ράνυ: «Παιδαγωγική Ψυχολογία, γενική ψυχολογία», εκδόσεις Ελλην., Αθήνα 1994.
2. Γιαννικόπουλος Β. Αναστάσιος: Ψυχολογία προσαρμογής του παιδιού και του ενήλικου», εκδόσεις Μιχαήλ Π. Γρηγόρης Αθήνα 1991.
3. Δερβίσης Ν. Στέργιος : «Ψυχολογία και οδηγητική της προσωπικότητας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου» Θεσσαλονίκη 1984.
4. Ιντεσίρογλου Νίκος : «Η κοινωνικοποίηση του ατόμου», εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1994.
5. Ιωαννίδου-Johnson Αμαλία: Προκατάληψη: Ποιος εγώ;» εκδόσεις ελληνικά γράμματα Αθήνα 1998.
6. Καλαντζή-Αζίζι Αναστασία: «Αυτογνωσία-Αυτοανάλυση Αυτοέλεγχος» εκδόσεις ελληνικά γράμματα δ' έκδοση Αθήνα 1993.
7. Κατσορίδου Χ. Παπαδοπούλου : «Κοινωνική Εργασία με Ομάδες», εκδόσεις Ελλην, Αθήνα 1993.

8. Κέβιν-Λέμαν: Πρωτότοκα και μοναχοπαίδια» μετάφραση Ντίνα Σιδέρη, εκδόσεις αποσπερίτης, Αθήνα 1993.

9. Λεονταρή Αγγελική: Αυτοαντίληψη», εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1996.

10. Μαλικιώση-Λοϊζου: Συμβουλευτική Ψυχολογία» γ' έκδοση, εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1996.

11. Μακρή - Μπότσαρη Εύη : «Αυτοαντίληψη και αυτοεκτίμηση», εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001.

12. Νίκυ Χείζ : «Ψυχολογία με τη μέθοδο της αυτοδιδασκαλίας», εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999

13. Ντον Ντίνκεγιερ - Γκάρυ Μακ Κάιν - Τζον Καρλσον, Νίλ Μπίτι : «Βασικές αρχές ενθάρρυνσης, πειθαρχίας και σχέσεων γονέων εφήβων», εκδόσεις θυμάρι, Αθήνα 1994.

14. Παιδαγωγική ψυχολογική εγκυκλοπαίδεια, Λεξικό εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1989, τόμος 2^{ος}.

15. Παρασκευόπουλος Ν. Ιωάννου: «Εξελικτική Ψυχολογία τόμος 1-2-3-4^{ος} εκδ. Αθήνα 1985.

16. Ποταμιάνος Α. Γρηγόρης: «Θεωρίες προσωπικότητας και κλινική πρακτική», εκδ. ελλην. Γράμματα, Αθήνα 1999.

17. Στυλιάρης Ευστάθιος : «Ψυχολογία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου», αυτοέκδοση, Ιωάννινα, 1974.

18. Τσιαντής Γιάννης : «Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας» εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1991.

19. Φλουρής Γ. : «Αυτοαντίληψη, σχολική επίδοση και επίδραση γονέων», εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1989.

20. Χάιντς Ρεμπλάιν: «Παραλλαγές της ψυχικής ανάπτυξης του παιδιού και του εφήβου». Μετάφραση Νίκη Καρκαμπάση, εκδόσεις Δημητρίου Κωτσιάνα Αθήνα 1980.

21. Χαραλαμποπούλου Ι. Βασίλης: «Η ανάπτυξη της προσωπικότητας». Εκδόσεις Gotenberg: Παιδαγωγική σειρά Αθήνα 1987.

22. Χασάπης Γ. Ιωάννης: «Ψυχολογία της προσωπικότητας» β' τόμος εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος Αθήνα 1980.

23. Χουντουμάδη Αναστασία : « Παιδιά και γονείς» εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1994.

24. Χουντουμάδη Αναστασία – Λένα Πατεράκη : «
Σύντομο ερμηνευτικό λεξικό ψυχολογικών όρων», εκδόσεις
Δωδώνη, Αθήνα 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΗ

1. Lawrence & Oliver : « Θεωρίες προσωπικότητας, έρευνα και εφαρμογές», εκδόσεις Τυποθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 1999.
2. Martin Herbert : « Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας», εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1998.
3. Nancy Mc Williams : « Ψυχαναλυτική διάγνωση» εκδόσεις ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000.
4. Virginia Satir: « Πλάθοντας ανθρώπους» εκδόσεις κέδρος, Αθήνα 1989.

